

УВОД

У народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији народа и народности Југославије, од јула 1941. до октобра 1944. године, космајски партизани дејствовали су у северном делу Шумадије на подручју бивших срезова: врачарског, грочанског, јасеничког, космајског, младеновачког, орашког, подунавског и посавског који су били у саставу београдског округа.

Ова територија се простире од Београда до Космаја и од Смедерева до Умке. На њој се сада налазе општине: Барајево, Гроцка, Младеновац, Смедерево и Сопот, а делом и општине: Смедеревска Паланка, Велика Плана, Вождовац, Раковица и Чукарица.¹

Током 1941. Космајски народноослободилачки партизански одред је вршио акције и водио борбе на терену срезова: космајског, младеновачког, грочанског а делом и срезова: врачарског, подунавског и посавског.

Крајем јесени и у току зиме 1941/1942, Космајски партизански одред је у одласку и повратку из Санцака водио борбе са трупима окупатора — Немаца и Италијана, жандармима, љотићевцима и четницима у Шумадији, Санцаку, источној Босни и западној Србији.

Године 1943. космајски партизани су проширили своје акције и на подручја јасеничког и орашког среза.

Повремено, самостално или у садејству са шумадијским партизанима, космајски партизани су дејствовали и на простору централне Шумадије, и то на подручјима срезова: колубарског, орашачког, опленачког, качерског, таковског, крагујевачког и грузанског, односно у ширим рејонима планинских масива Букуље, Венчаца и Рудника.

Пред други светски рат, на овој територији,² без среза колубарског који је у току народноослободилачког рата био оперативно подручје Првог шумадијског одреда и по партијској линији био везан за окружни комитет КПЈ за округ крагујевачки, у око 160 насеља, међу којима су значајнија места била: Смедерево са око 11.000 становника и варошице: Гроцка, Младеновац, Раља, Смедеревска Паланка, Велика Плана, Сопот и

Умка, живело је око 350.000 становника. Са Србима, на овом простору је живело и неколико хиљада припадника других народа и народности Југославије.

Становништво се претежно бавило земљорадњом (ратарство, сточарство, воћарство, виноградарство), а мањим делом је било запослено у индустрији, рударству, угоститељству, железници, занатству, надлештвима и др.

По социјалном саставу, становништво у селима, где је живело преко 300.000 становника, сачињавали су углавном сиромашни и средње имућни сељаци, а у већим местима радници, занатлије, железничари, чиновници и други.

Ова територија, простире се од доњег тока Велике Мораве на истоку, до доњег тока реке Колубаре на западу у дужини од око 80—100 кт, и од река Саве и Дунава на северу до линије Смедеревска Паланка — јужне падине Космаја — Вреоци на југу у ширини од око 40—80 кт.

Рељеф благих форми овог северног краја Шумадије постепено је нагнут ка панонском басену, односно према Сави и Дунаву. Ово је област заталасаних површина које су рашчлањене многим долинама. Изнад благих линија брдовитог али питомог шумадијског рељефа издижу се издвојене планине острвског изгледа Авала (511 тп/т) и Космај (628 тп/т), које обогаћују пластику предела и при том не ометају проходност.

Космај се налази око 50 кт јужно од Београда. То је доста разгранат планински масив, са дугим и таласастим венцем, на коме се истичу два највиша врха: Велики Космај и Мали Космај, а источно од њих Кошутица (465 тп/т), северно Малован (520) тп/т) и јужно Лупоглав (443 тп/т). Благим и таласастим косама и повијурцима он се грана на све стране. Већи висови од Космаја према истоку и североистоку су Варовница (405 тп/т) и Петроњак (287 шп/ш); према северу и северозападу Парцански Вис (408 тп/т), Ковиона (399 тп/т), Липовичка шума (286 тп/т) и Стеничка Бара (340 шп/ш); и према југу Жути Оглавак (371 гап/ш). Надморска висина се креће од 69 гап/ш код ушћа Велике Мораве у Дунав до 628 тп/т колико износи највиши врх Космаја.

Већи комплекси, углавном листопадне шуме, на овом простору су били на Космају, Авали, губеревачким шумама, Липовичкој шуми, Трешњи (Малоивањачкој игуми) и Маковици.

Остало земљиште, око 90% укупне површине, било је, углавном, обрадиво и под воћњацима и виноградима. Брдовит и брежуљкаст терен, на коме је било доста извора, пресецају многобројни потоци и мање реке.

Рудно богатство Космаја чиниле су мале количне лигнита у Америћу, Влашкој, Врбници, Рајковцу, Рогачи, Неменикућама и Бегаљци; затим, шарен мермер (бреча) у Ропчеву; галенит и пирит између Баба и Стојника; око Авале цинобарит, метална жива, галенит, сфилерит, халкопирит, ценсет и авалит.

До рата, експлоатација откривених, иначе малих количина руда, била је неразвијена, изузев у рудницима лигнита у колубарском срезу.

Уочи другог светског рата значајнији индустријски објекти били су: железара „Сартид“ у Смедереву, фабрика вагона „Јасеница“ у Смедеревској Паланци, фабрика цакова и кланица у Младеновцу, фабрика цемента у Раљи, фабрика трикотаже и лепенке на Умци, радионица за оправку железничких вагона у Смедереву и др.

Ову територију пресецале су веома прометне комуникације друмског и железничког саобраћаја, које су имале не само локални и југословенски већ и међународни значај. Из Београда, у правцу југа, југоистока и југозапада, преко овог простора пролазиле су железничке ируге Београд—Ниш, Београд—Смедерево и Пожаревац, односно Скопље, Београд—Обреновац—Чачак—Сарајево (ова пруга узаног колосека укинута је пре неколико година), друм Београд—Смедерево—Ниш (тзв. цариградски друм), асвалтни (интернационални) пут Београд—Крагујевац, друм Београд—Лазаревац, и друм Липовичка шума—Аранђеловац, друм Лвала—Рипањ—Липовичка шума и друм Београд—Обреновац. Савом и Дунавом, иначе међународном реком, одвијао се водени теретни и путнички саобраћај.

Овај основни комуникациони систем обезбеђивао је најкраћу копнену везу земаља средње и западне Европе са земаљама југоисточне Европе, Блиског истока и источног Средоземља. То је овом простору, с обзиром да се на његовој северној страни налази и Београд, давало изузетан геополитички и геостратегијски значај.

За слободу, преци су се борили сами,
собственим средствима

Широка отвореност овог простора и Шумадије ирема јужним македонско-јегејским, као и према северним, панонско-пантијским крајевима, највише је допринела изузетној изложености њеног географског положаја. Са северне, панонске стране, преко Шумадије и суседних области долазиле су етничке скупине Илира и Трачана, Источних Гота, Авара, Рмљана, Словена, Хуна и Маћара, као и крсташке легије на походу у „Свету земљу.“ Ово је била област честих судара Турака и Аустро-Угара, зона кретања турских војски у њиховој експанзији ка средњој Европи.

Па ипак, на овој историјској ветрометини, српски народ је успео не само да се етнички одржи већ и да се политичко-географски организује по цену огромних и људских и материјалних жртава. На такву изложеност положаја и велике невоље које су на овом простору српски народ задесиле скреће пажњу и Вук Караџић, пребацујући тзв. „културној Европи“ равнодушност према једном малом народу који је херојском

борбом истовремено штитио и тековине европске цивилизације. „Срби“ пише Вук, „у Србији у много незгодније лежећој, са свију страна отвореној, страним државама окруженој земљи, БОРИЛИ СУ СЕ САМИ СОБСТВЕНИМ СРЕДСТВИМА, смемо рећи непознати целој Европи...“.

На овај простор, као изузетно значајан део Србије, односе се и следеће речи друга Тита „... и послје пете офанзиве, када смо се опет нашли у источној Босни, поново је код неких другова никла мисао да идемо преко, у Србију. Опет сам рекао да не идемо, јер ситуација није била зрела за то. Ни пет дивизија нису биле довољне ЈЕР ЈЕ ТО БИО НАЈОСЕТЉИВИЈИ ТЕРЕН ЗА НЕМЦЕ, који су преко Србије имали комуникације и за Африку, Грчку и за Русију. Рекао сам да ће они то чувати и да ће ту бацити велике снаге да нас разбију“.

Природни положај Београда, једног од најстаријих насеља у Европи, одувек је, из епохе у епоху, па и у току ослободилачког рата и народне револуције, умногоме утицао на збивања и предодређивао његов, али и овог краја као његовог природног залећа, економски, стратегијски, војни, културни, политички, административни и други значај и улогу.

У великој борби за слоободу становништво овог краја пружало је одлучан отпор свим нападачима. Супротстављало се турској најезди, помагало аустријске и аустроугарске војске у ратовима против Турака, учествовало у Кочиной Крајини.

На скупштини у Орашцу, одржаној 14. фебруара (на Срећење) 1804, на којој је донета историјска одлука о дизању првог српског устанка против Турака, са ове територије су били: из Глибовца Станоје Главатн, хајдучки харамбаша, и хајдук Милета; из Плана: хајдук Милован; из Јагњила: Милован Бурковић и Михаило Бацак; из Колара: хајдук Вуле Илић и хајдук Вељко; из Кораћице: Вићентије Петровић, сеоски кнез; из Рогаче Јанко Катић и његов брат Марко; из Белог Потока под Авалом Васа и Марко Чарапић.

Прва устаничка пушка опалила је против турског Османлијског Царства у космајском селу Дрлупи, ноћу између 24. и 25. фебруара 1804, у борби између устаника и Турака, предвођених злогласним дахијом Аганлијом, која се завршила победом устаника. Прва народна скупштина после дизања устанка одржана је 6. априла 1804. у Остружници код Београда. На њој не само да се јавила мисао о ослобођењу и стварању српске државе већ је одлучено да се то и спроведе у дело пошто се прикупи велика војска и заузме Београд, те да се, у ту сврху, затражи зајам од земунских трговаца ради подмирења ратних потреба. На овој скупштини су ударени темељи даљем унутрашњем уређењу устаничке Србије. Друга скупштина је одржана у селу Пећанима 29. априла 1805, а трећа у Великом Борку 28. августа 1805. године.

ДСара-Борђе овом славном победом на Иванковцу увери се, да се у Србску снагу поуздати може. Па почем је, свака опасност од Србије тад одклоњена, сазове Народну Скупштину у Борак Београдског округа. Да се са народом, о народнимнутреним пословима посаветује и дотовори, као, о куплењу данка; за набавку војени потреба, и о исплаћивању под најам долазећи војника; о бољем уређењу Земаљски Власти и Судова, о поправки Цркви и Манастира, о заведењу и уређењу Пошта, о сазивању редовне Народне Скупштине о малом Божићу (1. јануара сваке године) и о другим народним установама.

Ту се искупе многе Војводе и многа светина.

На овом Скупштини, осим многи полезни за народ закључака установи се и НАРОДНИ „СОВЕТ“ састојећи се из 1 Председника, 12 Чланова, 1 Секретара, потребан број писара, који ће бригу водити о бољем уређењу Судова, и суђењу у већим делима, о уређењу полицијски и административни власти, и о издавању уредаба полезни за народ, и тако даље.

Пошто у Совет одма буду ту на скупштини избрата шест Советника, Кара-Борђе нареди, те се одма Совет у Манастир Вољавчу Рудничке наије смести.³

Од наведених одлука народне скупштине у Великом Борку, посебно је значајна она којом је установљен и образован Правитељствујушчи совјет сербски који је у ствари био прва влада устаничке Србије.

У време првог, а касније и у току другог српског устанка, народ овог краја слао је своје синове у устаничке чете које су проносиле „буну на барјаку, а освету на јатагану“ и дао више гласовитих јунака, кнезова и војвода као што су били: Васа и Танасије Чарапић из Белог Потока код Авале — грочанске војводе; Марко Чарапић из Белог Потока, обор-кнез грочанске нахије; кнез Сима Марковић из Великог Борка; Павле Поиовић, члан Совета и Великог земаљског суда из Врањића; Илија Чарапић из Белог Потока, војвода грочански; Вићентије Петровић из Кораћице, грочански војвода; Јанко Катић из Рогаче, грочански војвода; Марко Катић из Рогаче, туриски војвода; Никола Катић из Рогаче, туриски војвода; кнез Палалија из Белаљице; Драгић Петровић из Ропочева, капетан; Живко Михаиловић, капетан из Умчара; кнез Теофан из Орашја; Гагић Јанко, буљубаша из Болеча; Милисав Чамција, велики јунак из Великог Борка; Станко Арамбашић, буљубаша из Колара; Станоје Главаш, јасенички војвода из Селевца; Буша Вулићевић из Азање, смедеревски војвода; Вуле Илић из Колара, смедеревски војвода и командант града Смедерева и многи други који су заједно са осталим устаницима утемељивали слободарство и слободарске традиције које су достојно настављали и развијали њихови потомци у каснијим ратовима и у народноослободилачкој борби.

Васпитавани на ослободилачким слободарским и демократским традицијама својих предака, космајски партизани су у току НОБ с поносом певали: „... Катића Јанка ми смо потомци, за слободу народа бијемо бој!“.

О значају првог српског устанка и о револуционарним и слободарским традицијама слободарског српског народа, пред-

седник Републике Јосип Броз Тито, у писму које је 12. децембра 1979. упутио учесницима свечане академије поводом обележавања 175-годишњице првог српског устанка, каже:

„Другарице и другови,
Због спријечености да лично присуствујем вашој манифестацији, упућујем вам топле поздраве, са жељом да успешно реализуете целокупни програм обележавања 175-годишњице првог српског устанка.

Славни устанички дани из далеке 1804. године представљају незаборавни свјетли догађај у историји српског народа, иначе веома богатој револуционарним збивањима. Први српски устанак учинио је најзначајнију прекретницу у српској историји и за сва времена постао саставни дио укупне револуционарне традиције српског народа. У ширем смислу, значио је и почетак одлучне борбе поробљених народа Балканског полуострва против вјековне тираније турског феудализма. Његова далекосежност огледа се у томе што је подстакао револуционарно буђење угнетаних народа у смислу потпуног ослобођења.

Слободарски устанички дух снажно се одразио на сва каснија политичка опредељења и револуционарну борбу српског народа за национално ослобођење и независност. Управо су те давне устаничке битке означиле почетак демократске револуције у Србији, подстакле рађање и развијање српске нације и стварање основа самосталне српске државе. Револуционарност те борбе изражавала се тиме што је истовремено била усмјерена на ослобођење од туђег ропства и на укидање феудалних односа. Поред српских устаника, у тој борби су учествовали и бројни родољуби из других крајева наше данашње домовине. У томе је и њен општејугословенски значај, јер се заједничка мисао о ослобођењу свих наших народа никада више није могла угасити. Напротив, данас то опредељење добија свој пуни смисао у даљем продубљивању и јачању братства и јединства свих наших народа и народности.

Зато сматрам да је веома добро што Социјалистичка Република Србија свечано обележава 175-годишњицу првог српског устанка. Значај околности што се обележавање те годишњице врши истовремено са прославом јубиларне године Партије, СКОЈ-а и револуционарних синдиката састоји се у томе што се ради о својеврсном револуционарном континуитету ослободилачких тежњи најширих народних маса. Ово наглашавам и зато што су синови српског народа, у целокупном предатном а нарочито од првих дана народноослободилачке борбе, остали вјерни слободарским традицијама својих храбрих предака. Они су се одлучно сврстали у прве редове борбе за пуно ослобођење радног човјека и за остваривање свеукупних циљева социјалистичке револуције. То су показали у борбама пролетерских бригада и партизанских одреда, у напорима за обнову и изградњу ратом опустошене земље, у одлучном сузбијању свих девијација и отпора нашем путу социјалистичког развоја, као и у бескомпромисном супротстављању спољним притисцима на нашу земљу.

Синови српског народа и данас дјелима доказују своју револуционарност, првенствено свакодневним напорима у борби за даљи развој социјалистичких самоуправних односа у Републици Србији и настојањима да допринесу пуном процвату социјалистичке самоуправне независне и несврстане Југославије — братске заједнице свих народа и народности, социјалистичких република и аутономних покрајина. Стога користим ову прилику да изразим своје дубоко увјерење да ће слободарски српски народ и његове организоване социјалистичке снаге наставити да јачају и свестрано учвршћују братство и јединство наших народа и народности, цементирано у ватри народноослободилачког рата и непрекидно продубљавано самоуправним обезбјеђивањем пуне равноправности и социјалистичког заједништва.

На крају, дозволите да вам пожелим иове успјехе у обављању многобројних друштвених послова." („Политика", четвртак 13. децембар 1979. Београд).

За време првог светског рата, 1915, на овој територији вођене су тешке и крваве борбе у чувеној колубарској бици, нарочито код Конатица, на Коемају и Варовницама.⁴ На хиљаде најбољих синова народа овог краја дало је живот на бојиштима балканских и првог светског рата: Куманову, Битољу, Брегалници, Церу, Гучеву, Врапчевом Брду, Космају, Конатицама, Суворору, Солунском фронту и другим местима, као и на повлачењу кроз Албанију. Велике људске и материјалне жртве поднело је и неборачко становништво овог краја које се повлачило са војском и током аустро-угарске окупације.

Борећи се за националну слободу „сами својим средствима", како каже Вук, и пружајући јуначки отпор сваком нападачу, српски народ је вековима иодносио огромне људске и материјалне жртве. Али, временом су створене слободарске традиције и мржња према сваком непријатељу, стварала се и с поколења на поколење преношена вера у сопствене снаге, негована су и развијана патриотска осећања, национални понос и родољубље, учвршћивана свест да нема освајача који може покорити народ спреман да се по сваку цену, без обзира на жртве, бори за своју слободу, самосталност и независност.

Осамдесетих година прошлог века у овом крају почиње оснивање политичких странака у краљевини Србији — Радикалне, Напредњачке и Либералне. Већ крајем прошлог века и социјалистички иокрет Србије има присталица, а почетком овог стварају се и прве синдикалне организације, као и организације Српске социјалдемократске странке, која је у многим селима и већим местима овог подручја добијала велики број чланова и иристалица.

Опште прилике за време старе Југоелавије

Првог децембра 1918. године, регент, касније краљ Александар, прогласио је „уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца", што је био крупан и преломан догађај у животу југословенских народа јер су им се пружиле шире могућности за очување и одбрану националне слободе и независности," за бржи привредни, друштвено-политички и културни развитак.

И народ овог дела Шумадије дочекао је проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са уверењем да ће у новој држави свим њеним становницима живот бити бољи.

Међутим, створена на недемократским основама и на недемократски начин, нова државна заједница је убрзо изневерила та очекивања. У образовању нове државе нису уче-

ствовали и прави народни представници, већ је она резултат договора између великосрпске буржоазије са монархијом Карађорђевића на челу и буржоазије југословенских земаља које су до тада биле у саставу Аустро-Угарске. Уместо да се Југославија образује на федеративном принципу с обзиром на свој вишенационални састав, великосрпска буржоазија која је била у слабијем економском положају од хрватске и словеначке буржоазије недоступно је захтевала централистичко и монархистичко уређење нове државе јер јој је то гарантовало политичку власт и економско уздизање преко ње.

Ослањајући се на силе победнице у рату, располажући и сама војном силом, великосрпска буржоазија успела је да оствари своје захтеве и интересе и да сним југословенским народима наметне хегемонију.

Услед тешких друштвено-економских и политичких прилика, избијања октобарске револуције и стварања прве земље социјализма, расло је револуционарно расположење у народу, коме су доприносили и повратници из Русије, бивши заробљеници аустроугарске војске и активни учесници октобарске револуције, као и војници са солунског фронта.

Када су почели схватати значај села за успех пролетерске револуције у изразито аграрној земљи, комунисти су у зиму 1919—1920. године појачали партијски рад на селу. Тако је већ у првој половини 1920. године у овом крају било више организација и упоршпта Социјалистичке радничке партије (комуниста) Југославије. Тим општим друштвено-економским и политичким приликама и појачаним партијским радом може се објаснити значајан успех комуниста на општинским изборима августа и скупштинским изборима новембра 1920. године. У неким општинама овога краја комунисти су и победили (Поповић). Поред комуниста знатан број гласова добиле су Републиканска странка и Радничка листа. Готово сваки шести бирач у округу био је против монархистичког облика владавине. За до тада владајућу Радикалну странку гласало је мање од пола бирача. Карактеристичан је, и слаб одзив бирача на скупштинским изборима, јер их око 40% није гласало:

Велики успеси КПЈ на општинским и скупштинским изборима и пораст штрајкова убрзали су владине припреме за одлучан обрачун с револуционарним радничким покретом. Тридесетог децембра 1920. године влада је, под изговором да КПЈ припрема преврат, објавила Обзнану.

*

Када је 2. августа 1921. године Скупштина донела Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (Закон о заштити државе) којим су за сваку комунистичку активност предвиђене сурове, па чак и смртне казне, настало је још безобзирније прогањање комуниста, њихових симпатизера и напредних радника у Смедереву, Смедеревској Паланци, Посавини, Кос-

мају, Гроцкој, Врачару, Младеновцу. Тако је општа офанзива буржоазије, започета Обзномом, прерасла, доношењем Закона о заштити државе, у организовано насиље над комунистима и свим напредним људима који су тежили правичнијем и бољем друштвеном уређењу.

На политичкој позорници су остале само грађанске странке, од којих су у овом крају најв^пне присталица имале Радикална и Демократска партија.

Оштре мере против комуниста и напредног радничког покрета нису побољшале економску оонову земље која је била слаба и стално репродуковала класне супротности. Због слабог привредног развитка, могућност запошљавања је била мала, па је у овом крају аграрна пренасељеност нарочито долазила до изражаја. Више од половине сеоских домаћинстава имало је до пет хектара земље а много свега 1—2 хектара. Мали посед обрађивао се примитивним средствима без пољопривредних машина и примене савремених агротехничких мера. Већина сељака је остваривала веома ниске приносе. Сељаци су били принуђени да, због малих тржишних вишкова, своје преко потребне производе њима продају јефтино, док су с друге стране куповали скупу индустријску робу заштићену царинским баријерама.

После оснивања Независних синдиката и Независне радничке партије Југославије, преко којих је КПЈ деловао легално, дошло је до обнављања синдикалног рада и активирања извеоног броја комуниста у радничким срединама Смедерева и Смедеревске Паланке, где су обновљене синдикалне организације металских, грађевинских, кожарских и берберских радника. У Паланци је формирано и радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“, коме је касније полиција забрањивала рад, па је морало мењати назив у „Светлост“ и „Буктињу“. До извеоног оживљавања синдикалног рада дошло је и у Младеновцу и неким другим местима.

Та активност прекинута је и онемогућена наредбом министра унутрашњих дела 11. јула 1924. шдине, којом је забрањен рад Независне радничке партије Југославије, затворене су њене просторије и заплена њовина. Нешто касније, новообразована влада Љубе Давидовића допустила је рад Независних синдиката мада не овуда.

Већи број фабричких радника појавио се у овом крају средином двадесетих година, када је француски капитал у Смедеревској Паланци изградио фабрику вагона „Јасеница“, а немачки железару „Сартид“ у Смедереву. То се одразило и на јачање синдиката у овим местима. Од октобра 1926. до марта 1927. у „Јасеници“ је био запослен и активно радио на учвршћивању синдикалне организације и металски радник Јосип Броз Тито. Ојачана синдикална организација је 1927. у фабрици вагона „Јасеница“ организовала први штрајк. Иако се овај штрајк после три недеље завршио делимичним неуспехом, он је имао значајан морално-политички ефекат на радне људе у Паланци и околини. Исте године штрајковали су и рад-

ници железаре „Сартид“ у Смедереву, тражећи скраћење радног времена и повећање плата, али без резултата, па су са истим захтевима штрајковали и следеће године.

Крајем двадесетих година положај већине сељака био је све тежи услед аграрне кризе која је захватила целу земљу. У нагом порасту су били сељачки дугови на које су сељаци плаћали зеленашке камате. Погоршавао се и положај радника чије су наднице 1926. године биле готово за половину мање него пред први светски рат.

Упркос забране КПЈ, отпор режиму се испољавао код широких слојева народа на тај начин што су се приликом избора бирачи изјашњавали за оне странке које су биле у опозицији или су нападале главну режимску Радикалну странку. Тако је на изборима 1923. Републиканска странка добила готово све гласове забрањене Комунистичке партије, а нагло је ојачала и Демократска странка. На изборима 1927. Демократска странка је добила велики број гласова, а у неколико срезова, као космајском и грочанском нпр. кандидати ове странке су победили. Те насилне изборе, које је спровела радикална влада Веље Вукићевића, иначе поверљивог човека краља Александра, Луба Давидовић, председник Демократске странке, такође заступљене у влади, назвао је краћом народне слободе на разбојнички начин.

Неспособност грађанских странака да успешно решавају све сложеније друштвено-економске, социјалне, националне и политичке прилике у земљи, све израженија аграрна криза раслојавање и пропадање радног сељаштва је такође био један од разлога што су многи сиромашни и средње имућни сељаци и радни људи по варошицама, разочарани у парламентаризам и грађанске странке, прихватили 1929. распуштање Скугаитине и грађанских странака и држали се пасивно, наивно очекујући од краљеве диктатуре побољшање свог положаја. Једино су комунисти имали смелости да јавно изнесу истину о режиму диктатуре.

Економска криза која је 1930. захватила целу земљу није мимоишла ни овај крај. Нарочито тешко је страдала пољопривреда. У односу на 1926. цене пољопривредних производа пале су за половину. Порези су остали исти, а прирези су чак расли. То је довело до огромног пораста сељачких дугова. Више од трећине сељака било је задуже-но или презадужено и за порез и камату давало готово три четвртине својих новчаних прихода.

Да би одговорност за настале привредне и политичке тешкоће поделио са Скупштином, краљ је напустио крилатицу о краљу и народу без посредника, те је 3. септембра 1931. донео (октроисао) устав којим је установио представничка тела од два дома — поред Скупштине установио и Сенат, а 8. новембра 1931. године спровео је изборе јавним гласањем, на којима је иступила само једна режимска странка. Носилац њене листе био је председник владе, генерал Петар Живковић. Али, сва

власт је остала у рукама краља који је на тај начин своју диктатуру прекрио велом утајности. Уочи избора, у Београду су 5. новембра избиле студентске демонстрације које су се убрзо прошириле на целу земљу. Многи сељаци и грађани, који су свакодневно одлазили у Београд, имали су прилике да виде демонстрације, што је на њих остављало онажан утисак и подстицало их на борбу против режима.

*

И док је Југославију и остали капиталистички свет потресала економска криза, прва земља социјализма — Совјетски Савез — обновила је привреду разорену у грађанском рату и Октобарској револуцији, економски се стабилизовала и припремала за огромне радове на индустријализацији и изградњи земље према првом петогодишњем плану. Прва земља социјализма тиме је манифестовала предност свог поретка над капиталистичким, што је учвршћивало решеност радних људи да истрају у борби за бољи живот. Светска економска криза (1929—1933) изазвала је многе поремећаје у капиталистичком систему, унела круине промене у међународне односе и продубила политичке супротности капиталистичког света. Версајски систем је падао у све дубљу кризу, а снаге које су тражиле поделу света постојале су све агресивније. У Немачкој је јачао националистички покрет који је јануара 1933. са Хитлером на челу дошао на власт.

.

Политичке и привредне прилике у земљи су се још више погоршале, а највећи терет тог погоршања подносили су сиромашни слојеви народа. Мере које је влада у периоду од 1932. до 1936. предузимала ради заштите сељака и ликвидације њихових дугова нису много побољшале положај сиромашних и средњих сељака јер су приликом њиховог спровођења брањени интереси богаташа и капиталиста.

Истовремено су се на овом терену почеле стварати профашистичке организације: Југословенска народна странка — „борбаши“ Светислава Хоћере и Југословенски народни покрет — „Збор“, смедеревског адвоката Димитрија Љотића.

Режим диктатуре узалуд је покушавао да разним притисцима сузбије јачање демократских и револуционарних снага. После убиства краља Александра, октобра 1934. године у Марсељу, намеснички режим и влада Богољуба Јевтића смањили су притисак само према неким грађанским политичким странкама.

Незадовољни политиком режима и под утицајем Партије, многи бирачи су на петомајским изборима 1935. године гласали и за кандидате удружене опозиције.

Влада Милана Стојадиновића, образована 1935. године, наставила је реакционарну политику унутар земље и испољила изразиту профашистичку оријентацију кроз све приснију сарадњу са фашистичком Италијом и нацистичком Немачком, дозвољавајући у земљи несметано деловање разних фашистичких и профашистичких организација. Комунистичка партија је на јулском пленуму у Сплиту 1936, оцењујући фашизам као главног непријатеља радничке класе и свих демократских слобода, дала директиву за окупљање маса у фронт народне слободе, који је у овом крају, а нарочито у Космају, имао на хиљаде присталица. Током 1935—1937. године, народ овог краја, као и целе Шумадије, енергично се супротставио покушају Стојадиновића да спроведе одредбе Конкордата према којима би католичка црква у Југославији добила повлашћен положај. У Младеновцу је жандармерија пуцала у демонстранте који су предводили комунисти и при том неке ранила.

*

Само двадесет година после завршетка првог светског рата свет се нашао на прагу нове ратне катастрофе. Шестог новембра 1937. године фашистичка Италија приступа Антикоминтерна — пакту, који су већ годину дана раније потписале фашистичке владе Трећег Рајха и Јапана. Тиме су фашистичке силе припремале савез с циљем да изврше нову поделу света и наметну му фашизам. Фашистичка Италија, пошто је заузела Етиопију и са Немачком помогла Франку да победи легалну републиканску владу у Шпанији, априла 1939. год. окупира Албанију. Хитлерова нацистичка Немачка — Трећи Рајх — после кршења многих међународних уговора и анексија Сарске и Рајнске области, насилно, марта 1938. године, прикључује Аустрију, а септембра исте године и Судетске области, да би марта 1939. године окупирала Чехословачку, испољавајући територијалне апетите и према Пољској. Маја 1939. године у Берлину, представници влада Италије и Трећег Рајха потписују уговор о савезу (Пакт Осовине — Осовина Рим—Берлин), којим се обавезују на заједничко вођење рата.

После окупације Аустрије и Албаније, фашистичке силе су појачале притисак на Југославију, сматрајући Балкан и Подунавље својом сфером утицаја. Насупрот тврђењу Стојадиновића, немачки капитал, захваљујући предусретљивости његове владе, задобијао је у земљи све јаче позиције, диктирао цене пољопривредним производима и наметао неповољни девизни паритет, чиме је Југославија претварана у аграрни привезак Трећег Рајха. Углед земље у иностранству је опадао, пољопривреда је таворила, радници су били незадовољни, а економске и друштвено-политичке прилике све горе.

*

Вођење ненародне политике на унутрашњем и спољном плану изазивало је све веће незадовољство у народу према режиму. Незадовољство радних људи у округу показивали су и резултати општинских избора од 11. децембра 1938. године:

Срез	ЈРЗ листа Милана Стојадиновића	Блок удружене опозиције — листа др Влатка Мачека	Југословенски народни покрет „Збор“ — листа Димитрија Љотића
врачарски	5.243	2.252	144
грожански	2.972	1.739	986
јасенички	4.081	1.552	4.747
колубарски	3.728	2.431	12
космајски	3.356	2.358	35
младеновачки	3.822	3.275	598
орашки	8.005	669	641
подунавски	3.311	1.852	5.819
посавски	3.690	4.057	9
СВЕГА:	38.208	20.185	12.991

Упркос великом притиску полиције, фалсификовању бирачких спискова и намештању изборних резултата, није се остварила прогноза за председника владе Стојадиновића да ће добити 75% гласова. Знатан број гласова опозиција је добила захваљујући великој активности и залагању комуниста. Велики број гласова које је добио Љотићев фашистички „Збор“ у јасеничком и подунавском срезу може се објаснити и чињеницом да је Љотић био родом из Смедерева и да је демагошки иступао обмањујући бираче о правом карактеру и циљевима „Збора“. У ствари, у селима где је утицај КПЈ био слаб, боље су прошли кандидати ЈРЗ и Љотића.

Подражавајући опозициони покрет у борби против режима, комунисти су се залагали за образовање владе народне одбране која би спровела изборе за Уставотворну скупштину, испунила захтеве народа за националном равноправношћу, побољшала материјални положај радника, сељака, занатлија и оеталих радних слојева, повела спољну политику одбране од фашистичких агресора, ослањајући се на Совјетски Савез и друге демократске и мирољубиве земље.

Имајући у виду да већина бирача иде за опозиционим буржоаским странкама и њиховим демократским крилатицама, комунисти су у Коомају успели да на листу удружене опозиције, као кандидата Демократске странке, ставе Милорада Влајковића, средског лекара у Сопоту. Успех кандидата опозиције, чији је стварни број гласова био већи од званичног, био је истовремено и велики успех комуниста и Партије у борби за мир, хлеб, слободу и независност, за демократизацију земље

и стварање народног фронта слободе и револуционарног демократског покрета. Ови избори су такође значили и крах владавине великосрпског хегемонизма и унитаризма као политичког система који је наставила да брани Стојадиновићева влада.

Међутим, реакционарне снаге овога краја, које су биле за великосрпски хегемонизам, унитаризам и буржоаски поредак, и поред многих изгубљених гласова на изборима, с обзиром да су држале власт и економске позиције, и даље су биле веома јаке. Борба са њима настављена је и у току рата када су се ставиле у службу окупатора, све док коначно није потучене у ослободилачком рату и народној револуцији.

После доласка Јосипа Броза Тита на чело Партије и формирања партијског руководства у земљи, 1938. долази и до брзог обнављања и учвршћивања организације КПЈ и СКОЈ-а у овом крају и њиховог ширег и чвршћег повезивања са радницима и сиромашним слојевима сељака. До априлског рата формирано је више партијских организација у Смедереву, Смедеревској Паланци, космајском и посавском срезу и створено више јаких партијских упоришта у овим и другим срезovima округа. Користећи легалне и илегалне форме рада, комунисти су организовали многобројне акције, штрајкове и демонстрације. Активно делујући кроз УРСС-ове синдикате, организације удружене омладине, читаонице, учитељска удружења, спортске, културно-уметничке и друга друштва и организације и дајући лични пример у сваком погледу, комунисти су свакодневним упорним радом јачали утицај Партије међу радницима, занатлијама, сељацима, женама и омладином.

И на плану одбране независности земље став комуниста је био јасан, а њихова активност непрекидна и упорна. И док је влада Стојадиновића одобравала насилно присаједињење („аншлус“) Аустрије Немачкој, комунисти су растурали проглас ЦК КПЈ у коме је писало: „Хитлеризам није пријатељ ни „добар сусед“, већ заклето непријатељ слободе и независности народа Југославије. Његове изјаве о неутралности и пријатељству према нама лажне су као и његова дојучерашња обећања према Аустрији... Сутра ће његове чете да провале преко Караванки у Југославију. Хитлер обнавља старо немачко царство и Виљемов план „1)ган§ пасћ 0з1еп“. Тај пут води преко Југославије на Јеђејско море. У томе га помаже Мусолини који за себе тражи Далмацију и Босну...“. Комунисти су се залагали и за одбрану Чехословачке Републике, организовали У више места упис омладинаца за одбрану независности Чехословачке, осуђујући капиталистички Минхенски споразум и пасивно држање владе. Насупрот капитулантском држању режима, комунисти су истакли паролу „Бранићемо земљу“, под којом је одржано много скупова приредби, манифестација, и

агитовано за упис добровољаца у омладинске батаљоне за одбрану земље.

Борећи се за одбрану недељивости и независности земље, комунисти и све напредне и демократске снаге су се залагале за обарање противнародне Стојадиновићеве владе и стварање владе националне одбране која би се ослањала на радничку класу и удружене патриотске и демократске снаге и која би побољшала материјалне, политичке, социјалне и културне услове радног народа, успоставила демократске слободе и братске односе међу народима Југославије, а на спољнополитичком плану одржавала везу са свим земљама спремним да се боре против фашистичке агресије, у првом реду са Совјетским Савезом. И док је режим одобравао фашистичка освајања а вођство удружене опозиције се држало пасивно, комунисти су одлучно и доследно позивали на узбуну и на припреме за одбрану земље.

Велику помоћ на стварању и у раду синдикалних, партијских и скојевских организација и јачању утицаја Партије на терену годинама су пружали и многи комунисти, скојевци, напредни људи, радници и интелектуалци са овог терена који су радили, школовали се и живели у Београду као: Мома и Дража Марковић из Поповића, Чеда Милосављевић из Стојника, Мића Стојковић из Умчара, Живота Степановић из Малог Пожаревца, Милета Виторовић из Шепшина, Душан Бурђевић из села Младеновца, Момчило Живојиновић Живинар из Амерића, Крантић из Врчина, Бане Јелић из Азање, Добривоје Милићевић из Дразња, Ратибор Станковић из Влашке, Живадин Перишић из Стојника, Мија Обрадовић из Међулужја, Таса Младеновић из Лозовика, Божа Јеремић из Поповића, Миодраг Вуковић из Барајева, Миладин Петровић из Конатића и други.

*

Када је нападом Немачке на Пољску, 1. септембра 1939. године, (након чега су Енглеска и Француска 3. септембра објавиле рат Немачкој), почео други светски рат, положај радних људи у овом крају био је најтежи од стварања Југославије, а настале ратне прилике су га још више погоршале. Повећан извоз у фашистичке земље је појачао инфлацију и спекулацију животним намирницама и другом потрошачком робом. Југославија је постала једна од најскупљих земаља Европе. Приходи сиромашних слојева су били једва довољни да подмире половину егзистенцијалних потреба. Због ниских надница, пораста трошкова живота, неподношљивих услова рада и обесправљености, од 1938. до 1940. године, под утицајем комуниста, више пута су са успехом штрајковали радници железаре „Сартид“ у Смедереву, фабрике вагона „Јасеница“ у Смедеревској Паланци, фабрике цакова V Младеновцу, Фабрике цемента у Раљи, фабрике трикотаже „Поеавина“ на Умци, рудника мермера у Ропчеву и других предузећа, којима су се придружили и занатски радници у свим среским и већим местима у округу.

Али, утицај КПЈ није се повећао само међу радницима већ и међу другим радним људима. И села су у све ширим размерама прихватила борбене пароле Партије и одвајала се од вођства грађанских странака.

Споразумом Цветковић-Мачек не само да није било решено ниједно суштинско питање националног, друштвено-економског и политичког живота Југославије, него се несносни материјални положај радних људи још више погоршавао реакционим мерама владе, која је смишљено пребацивала терет привредних тешкоћа на радне масе. Предузимајући нове мере против антифашистичког и демократског покрета, влада је 15. децембра 1939. године донела Уредбу о интернацији, у ствари допуну Закона о заштити државе, којом су уведени концентрациони логори за комунисте. Маја 1940. године влада је наредила забрану зборова и скупова, покушавајући тиме да заустави штрајкове и зборове које су организовали комунисти.

Децембра 1940. године влада је донела одлуку о распуштању УРССЈ и заплени његове имовине. Тиме је класни синдикални покрет доживео и четврти удар. Пошто је влада наишла на снажан отпор демократског и револуционарног покрета у земљи, распустила је концентрационе логоре у Билећи, али је пре тога, октобра 1940. године, донела одлуку о стварању војних концентрационих логора. На основу те одлуке, војска је јануара 1941. године мобилисала око две хиљаде комуниста из целе земље, на основу списка које је сачинила полиција а иод изговором „дизивања на војну вежбу“. У војним концентрационим логорима формиран су „радни батаљони“ под командом жандармеријских официра, а свакој чети било је додељено по десет жандарма ради чувања логораша. Принудни рад у овим логорима се изводио иод најтежим условима. У војном логору у Смедеревској Паланци, где је било око 300 логораша, у току фебруара 1941. године дошло је и до побуне.

Ови налети режима на комунисте, симпатизере Партије и класне синдикате нису дали жељене резултате. И на овом терену режим је имао пред собом идејно и политички изграђене комунисте и организационо учвршћене партијске организације, прекаљене раднике класних синдиката и припаднике сиромашних сељачких и других радних слојева који су еве одлучније улазили у политичку борбу. Иако под тешким условима, у округу је почетком 1941. године активно деловало око 140 чланова Партије и око 150 скојеваца.

Стварањем организација КПЈ и партијским радом у непосредној близини града крајем тридесетих година руководио је Месни комитет КПЈ за Београд, а на осталој територији Обласни комитет за ужу Србију. Године 1940. формиран је Срески комитет КПЈ за срез космајоки — секретар Раде Јовановић, Месни комитет КПЈ за Смедерево — секретар Јура Сарић, Срески комитет за срез посавски (Обреновац), који је организовао и партијски рад у срезу посавском (Умка) — секретар Влада Аксентијевић, Окружни комитет КПЈ за округ београдски —

секретар Бора Марковић — формираи почетком 1941. године, руководио је партијским радом у већем делу округа и у срезу посавском (Обреновац), војни округ Ваљево. Партијским радом у колубарском и младеновачком срезу руководио је Окружни комитет КПЈ за округ крагујевачки, а у јасеничком и орашском срезу Окружни комитет КПЈ за Смедеревску Паланку — секретар Живота Станисављевић.

После заузимања Пољске, Хитлерова ратна машина се 2. априла 1940. године сручила на Данску и Норвешку, а 10. маја на Холандију, Луксембург и Белгију; 12. маја у Москви је потписан уговор о трговини између СССР и Југославије; 17. маја Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије издало је наредбу о привременој забрани зборова и скупова, покушавајући да заустави налет штрајкова и зборова које је организовала КПЈ; 5. јуна немачке трупе отпочеле су офанзиву против француских снага; 10. јуна Италија је објавила рат Француској и Енглеској, а 25. јуна Француска је била принуђена да потпише примирје са Немачком и Италијом, пошто су већи део њене територије биле запоселе фашистичке трупе.

Двадесет четвртог јуна 1940. успостављени су дипломатски односи између СССР и Краљевине Југославије. Приликом доласка совјетског иосланика Плотњикова возом у Југославију, комунисти су организовали масован дочек на свим успутним станицама од Велике Планае до Београда.

Двадесет трећег октобра 1940. године потписан је привредни уговор између Трећег Рајха и Краљевине Југославије којим је југословенска привреда још више потчињена привреди нацистичке Немачке; 28. октобра из Албаније је отпочела агресија фашистичке Италије на Грчку; 1. новембра министар војске и морнарице, генерал Милан Недић, поднео је кнезу Павлу реферат у коме је тражио да Југославија приступи Тројном пакту, чак и по цену губитка једног дела државне територије; 20. новембра Мађарска приступа Тројном пакту, а 23. новембра и Румунија, у коју су још 10. октобра ушле немачке трупе.

Двадесет четвртог јануара 1941. године у Београду су вођени дводневни разговори између личног изасланика председника САД, пуковника Вилијама Донована, и Артура Блис-Лејна, посланика САД, с једне стране, и представника Крунског савета и владе Краљевине Југославије: кнеза намеоника Павла Карађорђевића, Драгнше Цветковића и Владимира Мачека, с друге стране. Представници САД су тражили да влада Краљевине Југославије не приступи Тројном пакту.

Четвртог фебруара 1941. године посланик владе Краљевине Југославије у Москви, Милан Гавриловић, обавестио је своју владу о току преговора са владама СССР-а, истичући да је совјетска влада, по личном наређењу Стаљина, одустала од склапања пакта о узајамној помоћи са владом Краљевине Југославије и да нуди само пакт о неутралности.

Петог фебруара, у Берлину, министар иностраних послова Трећег Рајха, Јоаким фон Рибентроп, водио је разговоре с тај-

ним изаслаником југословенске владе Данилом Грегорићем, иначе немачким агентом и великим поборником приступања Југославије Тројном пакту (Грегорић је нешто касније писао да је 27. март дело енглеских агената и маасонерије), коме је изнет захтев да Југославија приступи Тројном пакту и да, тога ради, у Немачку дођу представници владе Краљевине Југославије. Истог дана у Рим је стигао тајни изасланик кнеза Павла Карађорђевића, др Владимир Стакић, који је председнику владе Краљевине Италије, Бениту Мусолинију саопштио да је кнез Павле спреман да заузме позитиван став према захтевима Осовине и уверавао га да намесник и југословенска влада искрено желе да сарађују са Италијом.

На дан 14. фебруара у Берлину одржани су разговори између Хитлера и Рибентропа с једне стране, и Драгише Цветковића, председника југословенске владе, и Александра Цинцар-Марковића, министра иностраних послова краљевине Југославије, с друге стране, око приступања Југославије Тројном пакту. Одлучено је да кнез Павле дође у посету Хитлеру; 16. фебруара, у Београду, намесник Павле упознао је министра војске Петра Пешића са захтевом вође Трећег Рајха, Адолфа Хитлера, да Југославија приступи Тројном пакту. Пешић је тада изјавио: „То је најбоље. То нам је једини спас.“

Првог марта 1941. године влада Царевине Бугарске приступила је Тројном пакту, после чега су у Бугарску умарширале немачке трупе.

Четвртог марта 1941. године, кнез намесник, Павле Карађорђевић, дао је, приликом тајне посете Хитлеру у његовој резиденцији у Берлину, сагласност за приступање Југославије Тројном пакту.

Пратећи ову издајничку акцију, ЦК КПЈ издао је средином марта проглас радницима, сељацима, војницима, подофицима и официрима, позивајући их да помрсе планове издајника који продају независност Југославије, да организују протестне скупаине и митинге, да се народна воља слије у народни покрет за одбрану слободе и независности. На стотине ових прогласа комунисти су разделили грађанима округа, објашњавајући им политику партије.

На састанку крунског савета и владе 20. марта прихваћен је нацрт протокола о приступању Тројном пакту, који су 25. марта у Бечу потписали председник владе Цветковић и министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић.

Покрајински комитет КПЈ за Србију, сазнавши за одлазак Цветковића и Цинцар-Марковића у Беч, 24. марта је издао проглас у коме се обратио народу речима: „Данашња влада спрема издају. За неки дан треба да потпише Тројни пакт, који значи сигурну и срамну смрт нашој држави, нашој слободи и нашем народу. Први пут у нашој историји треба пред тиранима да клекнемо, да на коленима потонемо у бесчашће и ропство . . . Хоћемо владу националне слоге и одбране! Све за част и слободу! Част и слобода ни за шта!“

Овај проглас, као штампани летак, комунисти су одмах донели из Београда и растурали га у округу.

Увече 24. марта отпочеле су демонстрације у Крагујевцу, које су се пренеле и на друге крајеве и места Шумадије.

Двадесет седми март

Вест о потписивању протокола о приступању Југославије Тројном пакту народ овог краја дочекао је са великим огорчењем. Грађани су одмах изашли на улице Смедерева, Паланке, Младеновца, Умке, Сопота, Гроцке и других већих места, а по селима су се сељаци окупљали око општине, задруга и кафана. Свуда су се чули оштри протести против издајничке владе Цветковић-Мачек ненародног режима, Хитлера, Мусолинија, фашистичке Немачке и Италије. Школска омладина је напустила учионице и изашла на улице протестујући против издаје земље. Комунисти и симпатизери Партије су били иницијатори и организатори протеста, демонстрација и народног бунта, а у појединим местима су и јавно иступали у име Комунистичке партије Југославије, први пут после 1920. године.

Незадовољство народа било је све веће. Свуда су се чули поклици: „Хоћемо народну владу“, „Хоћемо владу националне слоге и одбране“, „Хоћемо да бранимо земљу“, „Боље рат него пакт“, „Хоћемо савез са СССР“, „Боље гроб него роб“, „Доле пакт“, „Доле влада Цветковић-Мачек“, „Доле Хитлер“, „Живео Совјетски Савез“, итд. У великој неизвесности прогекао је и 26. март. Комунисти су вршили припреме за демонстрације и протесте и следећег дана.

У демонстрацијама 26. марта у Београду, са терена округа учествовао је извештан број комуниста, кандидата Партије, симпатизера и скојеваца, затим сељака, радника, студената и ђака који су се тог дана тамо нашли, или су самоиницијативно кренули у Београд и прикључили се демонстрантима.

Александар Виторовић Цига, ћак из Шепшина, био је у то време са братом Милетом на школовању у Београду, о свом учешћу у тим догађајима каже:

„После летњег распуста враћали смо се у Београд, у школу. А рат се приближавао. Људе су позивали у војску, на вежбу. Онда је дошао Тројни пакт. Увече 26. марта почеле су демонстрације. Слушао сам издалека скандирање: „Боље рат него пакт“. Милета је морао да иде. Тетка и стрина су покушале да га спрече — „д’огинуће!“ После су остале кукајући. На мене нису обраћале пажњу. Изашао сам на раскрсницу где је већ стигла поворка демонстраната. Ђакорике су издизали на руке, на рамена, изнад глава осталих. Радост, узбуђење и неизвесност — све помешано. По граду превозе жандарме. Војсци наређена приправност. У сваком и помало зебње, али људи су се отели, кренули. Целу ноћ одјекују улице...

Ујутру неиспаван идем у школу. Чује се да је војска извршила удар. Директор нас распушта и прети да се не мешамо са онима који руше земљу, комунистима. „То нису ствари које ви треба да радите“.

Идемо према официрском дому. Надлазе поново колоне демонстраната. Укључујемо се у поворку коју предводе графичари. Нас дечаке усрдно истурају напред где су заставе и транспаренти. Тако смо садашњим Булеваром Југословенске армије дошли до болнице. Тамо је стајао стрељачки строј војника. Бајонети на пушкама. Официр наређује да станемо, онда командује — „Готовс"! Ми челни би се зауставили, али нас отпозади потискују. „Нишани!" Стегао сам срце. Још мало па ћемо се набости на бајонете. Нисам желео да умрем. Људи око мене, чини ми се, препаднуто вичу: „Војска с народом, војска с народом"! А војска нишани. Онда је од Ауто-команде дојурио мотоциклиста и предао неку поруку официру. Овај је наредио стрељачком строју да спусти пушке и да нас пропусти.

Спали смо с ногу и промукли дерући се цео дан по граду. Сутрадан, у школи гаћамо Хитлера нацртаног на таблн. Пишемо пароле. Разредни старешина Стана Лукић улази плачући: „Децо, школа се распушта до даљег. Ако дође до најгорег, не заборавите шта смо вас учили..."

Вест о извршеном државном удару, рушењу издајничке владе Цветковић-Мачек и образовању новог кабинета на челу са генералом Душаном Симовићем дочекана је с радошћу и пропраћена манифестацијама.

Састављена од представника разних буржоаских струја, од којих су се неки изјаснили против приступања Тројном пакту, Симовићева влада се држала колебљиво и капитулантски. Под притиском народних захтева, влада је донела одлуку о амнестији и политичких криваца и о распуштању концентрационих војних логора. Али, даље од тога није ишла. Забранила је манифестације и демонстрације; одуговлачила је одбрамбене припреме под изговором да не изазива Немачку, уверавала је Хитлера и Мусолинија да промена владе не значи и промену ополне политике и да остаје на снази протокол о приступању Југославије Тројном пакту. У исто време, влада је са СССР-ом закључила пакт о пријатељству и узајамној помоћи, а са владом Енглеске преговарала о могућности одбране земље уз помоћ њених трупа. То је био логичан пут у политици режима који ослонац и снагу није тражио првенствено у властитом народу и који није, ради припремања земље за одбрану, пошао путем решавања суштинских социјалних и националних захтева друштвених слојева и свих народа и народности Југославије.

На вест о догађајима у Југославији, Хитлер је 27. марта донео одлуку да се што пре нападне Југославија и разбије војнички као држава. Због тога је напад на СССР, планиран за 15. мај, одгођен за каоније.⁷

Догађаји у априлском рату

Шестог априла 1941. године, без објаве рата, око 50 немачких, италијанских и мађарских дивизија напало је југославију. У току дана немачки авиони су у таласима вршили терористичко бомбардовање Београда који је био проглашен за отворен град.

Када је започео рат, самостална 6. армија имала је задатак да брани фронт према Румунији од Голупца до Бегејског канала код места Црње у Банату. У свом саставу је имала: Браничевски, Банатски, Пожаревачки, Смедеревски и Савски одред, Сремску и Дунавску дивизију и Коњичку бригаду.

Дунавска дивизија имала је у свом саставу: 57. пешадијски пук, 3. артиљеријски пук, 3. коњичку дивизију и 3. догунски пешадијски пук. Од ових јединица требало је да се формирају Пожаревачки и Смедеревски одреди, а дивизија да се концентрише на простору Смедеревске Паланке и Азање и ту образује резерву 6. армије.

Шеста армија није учествовала у борбама на почетку рата, будући да на њеном сектору непријатељ није нападао. За то време њене јединице су наставиле концентрацију, док је штаб армије из мобилизационог места у Старој Пазови тек 8. априла стигао на концентрацијску просторију у Азањи. Због продора немачких трупа долином Велике Мораве, 6. армија је морала да се повлачи и да на брзину организује фронт према југу. То је извођено врло споро и неорганизовано, па се ниједан противудар није могао успешно извести, пре свега због неодговорног држања и пасивности штаба 6. армије. Зауостављање и успоравање продора немачких оклопних јединица долином Мораве вршио је са slabим снагама 18 пешадијски пук са 1. батеријом и 1. протнвтенковском четом.⁸

Педесет седми пешадијски пук имао је мобилно место у Раљи. Сви војници нису били наоружани, па су самовољно разбилн магацине и сандуке са оружјем и муницијом да би се наоружали. По избијању рата, пук је добио задатак да крене према Смедереву ради уласка у састав Смедеревског одреда. Када је пук стигао до Колара, Немци су већ били код Велике Планае, па је пук добио наређење да се пребаци у Малу Иванчу, где је пред наступање Немаца делом својих снага запосео положаје у државној шуми Трешња, са леве стране пута Београд—Раља—Младеновац. Испред брда Ковионе, на падинама према Раљи, била је једна брдска батерија. Старе ровове из првог светског рата на Ковиони запосео је 60. допуноки пук, али је пред наилазак Немаца напустио положаје. У Раљи је 6. априла био у формацији и 3. допунски пешадијски пук Дунавске дивизије, изузев 1. батаљона који се формирао у Панчеву. Он је требало да иде у Пожаревац ради уласка у Пожаревачки одред, али није развио своју војну формацију када су Немци стигли до Раље, па се пре наилазак немачких трупа повукао.

Требало је да се ове јединице попуне углавном људством са територије београдског округа. Међутим, општа мобилизација, која је проглашена 7. априла, није спроведена, јер у већину средских начелстава није стигла никаква депеша или акт како да се спроведе, а многи обвезници нису имали ни војни распоред. Начелства су слала курире за Београд Окружном начелству, које их је опет обавештавало да се обвезници јав-

љају некој допунекој командн у Београду. Тако су се многи обвезници кретали без одређеног правца и јасног циља. У том лутању затекао их је крај рата.

Надирући долином Мораве од Ниша, 10. априла око 15 часова претходнице немачке 11. оклопне дивизије сукобиле су се код села Марковца са једним батаљоном — претходницом 18. пешадијског пука 6. армије, који се развијао за борбу под јаком ватром немачких тенкова. У жестокој борби Немци су до мрака уништили чету пратећих оруђа и пратећу чету Дунавске дивизије. Упорном борбом 18. пешадијски пук је заставио немачки продор. У овој борби учествовао је и један батаљон Унске дивизије, чија су два пука (26. и 57) и 1. батерија ушли истог дана у састав Дунавске дивизије. Штаб 6. армије се истог дана ујутру пребацио у Велику Плану, а предвече је прешао у Тополу.

Једанаестог априла снаге 11. немачке оклопне дивизије продужиле су напад на иоложаје 18. пешадијског пука код села Марковца, ангажујући и онаге из главнине. После жестоке борбе, Немци су успели да потисну јединице Дунавске дивизије и да продуже напредовање.

Један здружен одред Немци су упутили путем иреко Раче и Наталинаца за Тополу, где је стигао око 13 часова, и после трочасовне борбе је заузео. После регруписавања и извићања, Немци су од Тополе наставили наступање према Београду и после поноћи стигли пред Младеновац.⁹

Истовремено главнина немачких снага је одбацила делове 55. пешадијског пука код Старог Ацибеговца и настављајући наступање заузела Велику Плану и Смедеревску Паланку. У јутарњим сатима 12. априла Немци су продужили напредовање према Младеновцу, где су се сусрели са њиховим снагама које су ишле од Тополе.

Пошто су после вишечасовне борбе сломиле отпор југословенских јединица које су браниле Младеновац, немачке снаге су наставиле наступање према Раљи. На улаку у Раљу, предњи делови немачке 11. оклопне дивизије дочекани су артиљеријском ватром батерија југословенске војске које су тукле са положаја на брду Ковиона изнад Раље. Док су делом снага које су заузеле положаје у Раљи тукли положаје југословенске војске на Ковиони и код шуме Трешња, а другим делом снага наставили наступање према Београду, Немци су стигли до положаја 57. пешадијског пука код шуме Трешња. Предвођени официрима који нису напустили своју јединицу, војници су иружали снажан отпор непријатељу и скоро голоруки јуришали на немачке тенкове. Тек када су проређени редови пешадинаца и када су остали без муниције и подршке артиљерије, немачке трупе су успеле да око поноћи савладају њихов отпор и да сутрадан, 13. априла 1941. стигну у Београд у који је, као небрањени град, 12. априла ушло једно моторизовано одељење 41. немачког моторизованог корпуса који је наступао из Румуније кроз Банат.

Шестог априла био сам у мом родиом селу Шепшину. Ведро. Над Београдом грува и дижу се облаци. Налетале су немачке ескадриле. Из бомбардованог града стижу прве избеглице — необучени, како је ко истрчао из куће, понеко са завојем.

Низ Раљу иду колоне. Неки без униформе, неки без оружја. Општа мобилизација. Људи се одазивају. Суснежица, блато. Као да иде зима, а не пролеће.

Ускоро, војници су почели да се враћају. Педесет и седми пук. У њему је био и отац и још подоста људи из села и околине. Много их је изгинуло по Ковиони. Крљало је цео дан и до поноћи. Пред зору је стигао отац са својим командиром. Беже. Командир је одустао од повлачења. Пресвукао се у цивилно одело и оставио оцу пиштољ, да га сакрије. Све је пропало. Мајка моја кука пригушено — куда ће децу. Spreмам се да се и ја са војском повлачим према Грчкој. Мајка ме утопљава. Неко је донео вест да су Немци стигли у Дражањ. Убрзо су њихови тенкови дошли и до Дубоне. Заробљавају војнике који беже. Путеви, њиве, виногради — све је пуно оружја, опреме, намирница, шињела. Пролазе уплашени војници, вуку рањенике који посрћу.

Селаци сакупљају „плен“ од властите војске. Милета и ја прикупљамо оружје. Закопавамо га по винограду и где стигнемо. Знамо да паш рат тек долази... И револуција. Замишљали смо је нанвно. Изаћићемо пред општину са црвеном заставом, под оружјем и позвати народ на устанак. Од сакривених црвених чојаних завеса драмске групе Задружне омладине Југославије у селу наше сестре су сашиле заставу. На њој срп и чекић. Од делова направиле су петокраке...¹⁰

На крвавом бојишту код Раље, односио на сектору Ковиона—Трешња, погинуло је и рањено око двеста југословенских војника, подофицира и официра, углавном *родом из околине. Број погинулих и рањених Немаца није утврђен. Уништено је и онеспособљено више немачких тенкова, оклопних кола, топова, камиона, моторцикла и др.¹¹

„Тешко се живело и сиротиња је тражила излаз. А и они који су имали више бунили су се против неправде. Међу нашим селацима нашли су се и радници из свих крајева Југославије, запослени овде у руднику угља. Кад разговарам са чика — Дујом о прошлости, видим да је, поред осталог, и тај пролетаријат имао утицаја на народ у нашем крају. Пред рат, свуда се причало још и о издаји земље и петој колони. А онда се заратило...

Видела сам сељаке како лутају са шареним торбама о рамену и траже своју јединицу, али нигде да је нађу. Стари ратници се чуде како то да немају ратни распоред. Чују се тенкови како „ује“ друмом. Немци улазе и пуцају са Милатовице. Видим да је све готово... Кажу да је у селу три пука наше војске разоружано. Селаци су недељу дана вукли муницију за Младеновац, а војници су прилазили на предају. Виши официри су их оставили.

Сећам се свога деде како — огорчен на све то — јер је у првом светском рату прошао кроз Албанију — каже једној групи официра:

— Где вам је војска, срам вас било. Предадoste земљу без метка...

Док су Немци пролазили, почели смо да сакривамо храну и ствари. Журно смо копали по воћњаку и склањали све то у сандуке. Ја никад нисам у току рата била тако уплашена као тада. Видела сам окупатора и сетила се бабине приче о ропству и ранијим ратовима. Ништа друго нисам мислила него само то, како ћемо ја и моји укућани да преживимо. Нисам тада ни помишљала шта ће да буде са државом.

Кад је почео устанак и кад сам први пут видела партизана, страх је почео да ме напушта. Видела сам неки излаз и сматрала да ћемо се ускоро ослободити. Старији су опет говорили „да је Немац јак“ и ко зна колико ћемо бити у ропству. Опљачкаће нас и све побити... Срећом, није увек баш тако како мисле наши старији...“¹²

После борбе код Ралџе, односно на Трешњи и Ковиони, настало је расуло јединица југословенске војске на овом терену и војници и официри бежали су иокушавајући да избегну заробљавање у чему многи нису успели.

Кратко време ироносили су се гласови о иовлачењу војске за Босну и Црну Гору ради скраћивања фронта, где ће бити иружен одлучан отпор Немцима, затим о иовлачењу за Грчку и Албанију, о енглеској помоћи која је обећана и која ће стићи. Али и то је престало када се сазнало за капитулацију и за бекство краља и владе из земље.

*

Када је од стране осовинских сила и њихових сателита извршен напад на Југославију, Комунистичка партија Југославије дала је директиву да се њени чланови и скојевци који нису иодлегли обавезној мобилизацији добровољно јављају најближим јединицама југословенске војске, али то није могло да се спроведе. Због дезорганизације и општег расула од почетка рата, војни команданти су одбијали да приме комунисте и њихове симпатизере, говорећи им да и сами не знају шта ће и с њима бити, или да немају оружја и опреме да наоружају ни мобилисано људство а камоли добровољце: а неки официри су иретили да ће их похапсити.

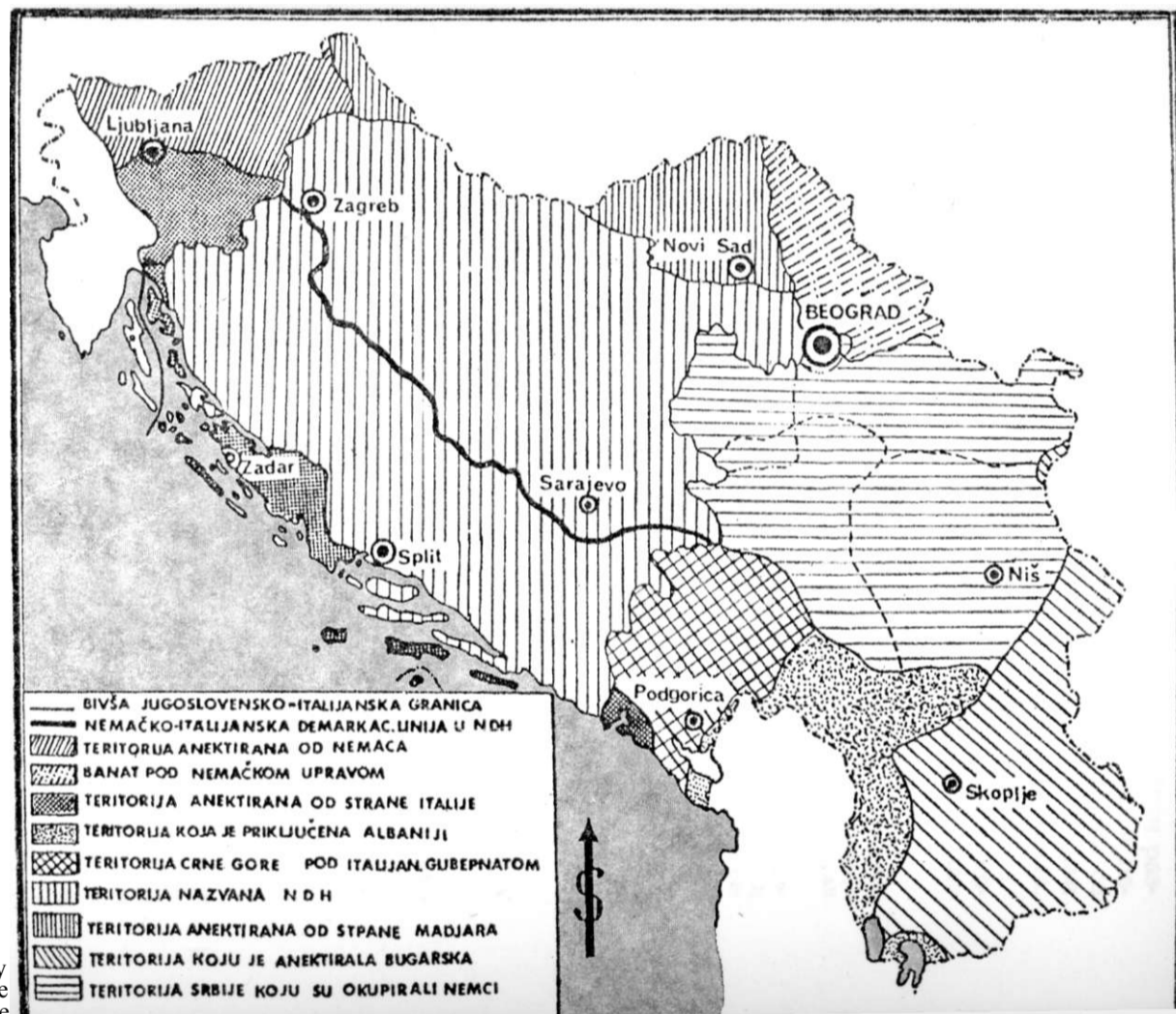
О томе Драгослав Дража Марковић каже:

„Почетак рата ме је затекао на железничкој станици у Београду где сам дошао гололећ, са задатком да ту учествујем у демонстрацијама. После потписивања Тројног пакта, не само кроз оно што се збило 27. марта и нешто раније, него и одмах после тога, из дана у дан организовали смо демонстрације, распоређујући се по разним пунктовима. Мени је припало тог јутра да будем на железничкој станици. Ту је био и Бора Дреновац. Кад је почело бомбардовање отрчали смо заједно у склониште код министарства војног, у парку код Мањежа... Када је прошао први талас бомбардовања, ми смо кренули и прошли поред уништеног склоништа у Караћорћевом парку...“

Кренули смо ка Пашином брду, на простор код циглане Шићанског. То је београдски индустријалац чији су синови били напредни и познати свима нама. Тамо смо се, чини ми се, сви без договора нашли. Било нас је преко 70 студената... Донета је одлука да идемо у добровољце.

Предвече смо стигли до подножја Авале. Никада нећу заборавити слику Београда који је горео. Гледали смо га читавог у пламену.

Дошли смо до Белановице, свраћајући уз пут у војне гарнизоне у Лазаревцу и Рипњу, тражећи да нас приме и наоружају. У Белановици, један пуковник нам је претио да ће нас све похапсити. Тада је донета одлука да свако иде својој кући.“¹⁸

Подела Југославије између окупатора и квислинга после априлског рата 1941. године

Слабо опремљена, без моралног јединства, стратегијски развијена у кордонском распореду, преплављена шиијунима и ие-токолонишима¹⁴, у краткотрајном рату југословенска војска се распала сама од себе, без иједне тактичке иободе немачких или италијанских трупа. Врховна команда је потпуно подбацила, изгубивши првог дана рата руководство из руку.

Десетог дана иосле напада на Југославију, Централни комитет Комунистичке партије Југославије 15. априла 1941. издао је Проглас у коме се између осталог каже:

„Страшна катастрофа коју смо ми, комунисти, већ одавно сигнализирани, задесила је народе Југославије. Освајачке армије осовинских сила провалиле су у нашу земљу изненада и свуда куда пролазе сеју смрт и пустошење...

Ви који се борите и гинете знајте да ће та борба бити окруњена успехом, па ма ви сада са надмоћним непријатељем и подлегли у тој борби. Не клоните духом, збијте чврсто своје редове, дочекајте издигнуте главе и најтежи ударац. Комунисти и читава радничка класа Југославије устрајаће до коначне победе у првим редовима народне борбе против освајача. Не клоните духом ако у тој борби временом и подлегнете, јер ће се из овог крвавог империјалистичког покоља раћати нови свет. Збрисаће се заувек корени империјалистичких ратова и националног угњетавања, створиће се на истинској независности свих народа Југославије слободна братска заједница."

Обраћајући се радницима и комунистима Југославије у Прогласу се наставља:

„Наша је дужност да у овим судбоносним данима сачувамо своју хладнокрвност, да још одлучније збијемо своје редове, да радимо упорно на освајању и васпитавању радничких маса — водећи их у борбу за њихове свакодневне интересе, у борбу за бољу и срећнију будућност."

У току припрема за уетанак комунисти су прораћивали овај Проглас и са њим упознавали граћане.

Безусловна капитулација југословенске војске потписана је 17. априла 1941. у 21 часе у Београду у згради Чехословачког посланства, где се тада налазио штаб 2. немачке армије. Овај акт, који је ступио на снагу 18. априла у 12 часова, потписали су представници југословенске оружане силе: Александар Цинцар-Марковић и генерал Радивоје Јанковић, а с немачке и италијанске стране представник врховног команданта немачке војске, армијски генерал фон Вајкс, и италијански краљевски изасланик у Београду, иуковник Бонофати.

Према одредбама капитулационог акта „југословенска оружанска сила има да капитулира безусловно и одводи се у ратно заробљеништво", затим има да се изврши „предаја оружја и целокупног ратног материјала", „предаја коња и товарне стоке", док „органи жандармерије и полиције, који су морали да напусте своја мирнодоиска места са одступајућим трупама, имају се сместа упутити на своју редовну дужност" итд.

Већи део југословенске војске одведен је после капитулације у немачко и италијанско ропство. Немци су заробили 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника српске, црногорске и словеначке народности (војници Хрвати и Македонци пуштени су кућама). Безуеловна капитулација био је завршни чин рата за Немачку и Италију које су раскомадале Југославију чим су њихове трупе 18. априла завршиле окупацију.¹⁵

„Иако су сви официри и војници југословенске војске били присиљени на предају заједно са свим наоружањем и резервама, постојала је разлика у третирању. Њемачка политика је била да се ратним заробљеницима сматрају само Срби и неки Словенци, а од других националности само они који су били познати по јакој југословенској оријентацији. Тако, практично, нису заробљавани или су брзо пуштени сви Хрвати, као и људи из Македоније (сматрани Бугарима), затим већина Словенаца и Црногораца, као и припадници мањина.

Талијани су углавном слиједили исту политику. Касније су пуштани и Срби с територија Независне Државе Хрватске, ако су то жељели.

Подаци о броју ратних заробљеника збуњујући су, дакле, из очитих разлога. Према најранијим њемачким службеним подацима број ратних заробљеника износио је 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника, све Срба. Према америчким изворима који се темеље на заплијењеним њемачким документима, Нијемци су заробили око 254.000 војника и официра, не убрајајући оне који нису били из Србије. Пишући касније на бази потпуније евиденције, Терзић тврди да је заробљено око 375.000 људи; од тога су 30.000 заробили Талијани. Након пуштања разних категорија људи, укључујући и неке болеснике, он процјењује да је на крају остало око 200.000 ратних заробљеника у Њемачкој, а 10.000 у Италији, те да су 90 посто њих били Срби. Још касније њемачки службени извор процјењује број југословенских ратних заробљеника у Њемачкој 21. јуна 1941. на 181.258, укључујући и оне који су пуштени, побјегли или умрли. Од тог броја 13.559 су били официри.

Због уништења, заробљавања или губитака југословенске ратне документације, не постоје подаци, чак ни приближна процјена о броју југословенских војника и официра убијених у априлском рату. Губици при бомбардирању Београда били су испрва процијењени на преко 10.000 људи, али је број након пажљивог послератног испитивања знатно смањен. Укупни губитак људских живота из њемачких бомбардирања у априлу 1941. и савезничких бомбардирања између априла и септембра 1944. износи нешто преко 5.000; губитак у њемачким нападима на Београд 1941. износи негде између 3.000 и 4.000. Не постоји југословенска процјена о губитку међу цивилним становништвом у цијелој земљи током двотједног априлског рата.¹⁶

Расуло војске и остављање оружја искористили су многи сељаци и на иницијативу комуниста и самостално склонили су знатну количину оружја, углавном пушака, пушкомитраљеза, муниције, бомби као и извесну количину војне опреме да не би пало у руке окупатора, и за борбу која је тек предстојала.

Изненадни и брзи пораз тешко је пао најширим слојевима народа, мада је било појединаца који су одобравали Тројни пакт и прижељкивали долазак трупа фашистичке Немачке. Људи су били огорчени када су сазнали за издајнички рад пете колоне, те су многи официри напустили своје јединице

још пре него што су сусрелн немачке трупе и видели појединце како дочекују и јавно поздрављају непријатеља.

То је био и крај Краљевине Југославије, друштвено-политичког система изграђеног на националној неравноправности, суровој експлоатацији и политичкој обесправљености радних људи, у којој је владајућа буржоазија националне интересе земље потчињавала својим класним интересима.¹⁷

Окупација и окупациона управа

Непосредно после капитулације оружаних снага и одласка југословенске владе у емиграцију, Италија и Немачка извршиле су поделу југословенске територије на основу Хитлерових Приврмених смерница за поделу Југославије које је разрадила и објавила немачка Врховна команда 12. априла 1941. године. Планом о подели Југославије требало је у првом реду обезбедити немачке стратегијске и економске циљеве, а затим задовољити империјалистичке тежње Италије и претензије Мађарске и Бугарске. У својој интересној сфери Немачка је анектирала северни део Словеније и југословенски део Корупке. Мађарска је анектирала Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Италија је анектирала тзв. Лубљанску провинцију, Сушак са залећем и свим отоцима Хрватског приморја, Далмацију од Сплита до Новиградског мора и већи број далматинских острва. Бугарска је окупирала и анектирала Македонију и југоисточни део Србије. У корист италијанске Велике Албаније анектирана је готово цела Метохија и Косово, као и западни део Македоније. На подручју Југославије, с Антом Павелићем на челу, створена је тзв. Независна Држава Хрватска. После капитулације Италијани су, уз помоћ црногорских сепаратиста, образовали Саветодавно веће будуће Краљевине Црне Горе.

Оваквим комадањем земље, поред осталог, требало је развити антагонизам међу народима и народностима Југославије и тако што више ослабити њихово јединство. На тај начин, уз помоћ квислиншког апарата власти, непријатељ је желео да учврсти окупациони систем и да на том подручју смањи број својих трупа, које су му биле потребне за друге задатке.

На окупираном подручју Југославије окупатори су уз помоћ квислинга¹⁸ завели страховит терор. Са анектираних подручја Немци, Мађари, Бугари и усташе започели су са масовним исељавањем становништва. Присилним односавањем југословенских народа Немци, Италијани, Бугари и Мађари покушали су да створе подручја на којима ће ојачати свој етнички утицај. Над Јеврејима, Циганима и Србима у Босни, Херцеговини, Хрватској и Срему почео се одмах спроводити нечувен терор, масовно физичко уништавање народа, присилно превођење у католичку веру, уништавање имовине, формирање концентрационих логора и радних јединица. Мађари су масовно прогонили Србе у Војводини. У Македонији и на Косову и Мето-

хији Бугари и албаиски квислинзи ирогонили су домородачко становништво, а нарочито колоније насељене у ове крајеве после балканских ратова и првог светског рата.

У привредном погледу Југославија је била потчињена потребама у првом реду Немачке и Италије; њена природна богатства постала су предмет сурове експлоатације од стране окупатора. Положај радничке класе и сељака постао је врло тежак.

Двадесет другог априла у Београду је формиран Штаб немачког заповедника (команданта) Србије (Beŕehl 51oBer 8eg-Blap). То је био врховни носилац власти немачког Рајха у Србији и имао је извршну окупациону и цивилну власт са задатком да одржава ред и мир у земљи, остурава комуникационе везе, управља земљом у духу немачке политике и нацистичких животних назора и организује и контролише цивилну управу.

Истог дана војни заповедник Србије издао је следеће обавештење:

„Становницима Србије

Као војни заповедник у Србији, преузимам са данашњим даном управу у земљи. Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу или друга кривична дела, поступиће се са њим по ратно-војном закону.

Ко се придржава прописа и ради свој посао нема чега да се плаши. Тиме ће самом себи и својој земљи користити. — Ферстер, ваздухопловни генерал.¹⁹

Командни штаб војног заповедника био је организован по ратној формацији штаба армијског корпуса и одговарао је за спровођење војних задатака.

Управни штаб војног команданта Србије био је највиши управни орган, тако да је у ужем смислу вршио функцију окупаторске власти. Шеф Управног штаба био је државни саветник др Турнер, који је, у ствари, био цивилни гувернер Србије, потчињен војном команданту Србије.

У војноуправном погледу, Србија је била подељена на фелдкомандантуре које су биле немачке војне управне власти. Овај крај је потпадао под фелдкомандантуру 599 са седиштем у Београду.

Све до 16. јуна 1941, оперативне јединице 2. армије имале су ортскокомандантуре (команде гарнизона — места) готово у свим среским и већим местима овога краја. Другог маја војни заповедник Србије издао је наређење да ортскокомандантуре потчињене војноуправном команданту убудуће носе назив крајскокомандантура (кгеЈбкоттапсЈапШг) — окружна команда. У појединим већим местима постојала је и немачка пољска жандармерија, затим команда за одржавање саобраћаја, радна служба (ТОТ) и др.

Треба истаћи да су Хитлер и друти високи немачки функционери придавали посебан значај Србији. Како пишу поједини аутори после рата, сам Хитлер је припадао оним Аустри-

јанцима који, додуше, постепено изумиру, али који још од 1914. носе у себи антисрпски комплекс. Немачки нацистички вођи су највећим делом кривицу за обарање владе Цветковић—Мачек, 27. марта 1941, бацали на Србе и Србију, а немачка Врховна команда је у неким поверљивим документима „уписивала на конто Србије“ своје малобројне жртве из кратко-трајног рата са Југославијом. По свему судећи, Немци су у Србији видели неку врсту представника старе државе. Стога је Србија требало да илати цех и да оносно готово све последице „кажњавања криваца“ за 27. март, априлски рат, ремећење немачких планова у вези са ратом на Истоку, за уздрману стабилност на Балкану, непредвиђене немачке материјалне издатке и људске жртве итд. Стога је разумљиво што је Србија,²⁰ заједно са Банатом (поред северних делова Словеније, који су анектирани), била једина окупирана територија југославије којом су искључиво управљали немачки војно-позадински органи под заповедништвом посебног немачког територијалног команданта.

За Србију су немачки окупиатори били заинтересовани и из хмногих других разлога. Пре свега, овај део територије, заједно са Банатом, имао је изванредну стратешку важност за немачку војску: железничка пруга Београд—Ниш—Софија била је једина веза Немачке са Турском, док је пруга Београд—Ниш—Солун имала изузетан значај за снабдевање немачких трупа у Грчкој и за транспорт грчких сировина у Немачку. Дунав је, такође, за нацисте био важан стратегијски чвор. Његовим коритом извожене су знатне количине румунског петролеја директно у Немачку, као и многе друге сировине из осталих балканских земаља. Поред тога, немачки генерали и привредници знали су да Србија са Банатом поседује изванредне привредне потенцијале, неопходне за немачку ратну привреду. Банат, као житница, и Србија, као земља богата обојеним металима, били су на високој цени у владајућим круговима фашистичке Немачке. Довољно је истаћи податак да је уочи другог светског рата, односно пре капитулације Краљевине Југославије, Борски рудник био највеће налазиште бакра у Европи; затим Трепча, рудник са богатим налазиштима олова и цинка, и многи други рудници обојених метала у Србији, неопходни немачкој ратној привреди. Према томе, поред политичких и војностратегијских разлога, привредни интереси били су у посебној сфери и због њих је Немачка задржала Србију са Банатом у својој искључивој окупационој надлежности.

Одмах после формирања Штаба војног заповедника Србије, Немци су приступили организовању квислиншке администрационе управе, како би што пре обезбедили привредни живот у земљи и олакшали рад војне управе. Као што је већ наведено, по одредбама о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе, тј. акта о капитулацији, полиција и жаидарми су морали наставити рад. Првог маја, одлуком војног команданта Србије, образована је Српска административна комесарска управа, за чијег шефа је постављен стари

немачки агент, Милан Аћимовић. Комесарска управа је одмах обновила предратни државни апарат — банке управе, среска начелстава, општине, полицију и жандармерију.

Што се жандармерије тиче, треба рећи да је она била извршни орган Савета комесара и оружана снага окупационих власти. Њен први задатак је био да од становништва Србије прикупља оружје за окупатора, помаже при попису војних обвезника, спроводи и хапси „непослушне“ међу њима, хвата комунисте и сл. Извршавање наређења окупатора био је њен главни задатак, а дужност да „одржава ред и мир у земљи“ била је споредна. Објективно гледајући, квислиншка жандармерија је потпомагала пљачку и злочине које је вршио окупатор, а понекад је и сама у њима учествовала стрељајући српско становништво и борећи се против народноослободилачког покрета. У томе се посебно ангажовала од марта 1942, када је реорганизована у Српску државну стражу.

*

На место оперативних јединица 11. армијског корпуса које су отишле на Исток ради напада на СССР, у Србију су месеца маја стигле три посадне пешадијске дивизије: 704,²¹ 714²² и 717.²³ За разлику од оперативних дивизија, оне оу имале слабије артиљеријске и пешадијске јединице. Формацијски састав посадних дивизија непосредно пре избијања устанка, па ове до преформирања у оперативне ловачке дивизије у пролеће 1943. године, био је следећи: штаб дивизије са мотоциклистичким водом, два пешадијска пука са штабом, водом за везу, три батаљона од по четири чете (свака чета имала је 3 тешка и 17 лаких митраљеза и један лаки минобацач), артиљеријски дивизион од три лаке батерије, пионирска чета, чета за везу; моторизована колона за дотур, дивизијска интендатура, пољска болница (делимично моторизована) и ветеринарска чета.

С обзиром да Врховна команда немачке сувоzemне војске није хтела да своје пешадијске јединице потчини генералу противавионске артиљерије Лудвигу фон Шредеру, иначе војном заповеднику Србије, у Београд је 10. јуна 1941. стигла Виша команда шездесет пет (ЕХУ) за нарочиту употребу (ранг корггуса) са командантом артиљерије Паулом Бадером. Штаб Више команде је био потчињен Штабу XII армије фелдмаршала фон Листа, чије је седиште било у Солуну, а који је истовремено био командант немачких оружаних снага за Јушисток. Области које су окупирале немачке трупе биле су проглашене оперативним подручјем.

Од 11. јуна под командом Више команде 1.ХУ биле су посадне дивизије 704, 714 и 717.

Уочи устанка, снаге 714. пешадијске дивизије, 721. и 741. каоније 124, пешадијски пук и 661, касније 660, артиљеријски дивизион, под командом генерала фон Штала, биле су дисло-

циране на простору Топола—Младеновац—Пожаревац—Зачар, са седиштем штаба у Тополи, где је било и седиште штаба 924. пешадијског пука. У Младеновцу и Смедеревској Паланци налазиле су се по једна чета 724. пешадијског пука. У Аранђеловцу је био 220. противавионеки дивизион са једном батеријом у Лазаревцу, а у Омедеревској Паланци 660. артиљеријски дивизион.

Од четири ландешицен баталона (562, 920, 566. и 592) колико их је било под командом војног заповедника (команданта) Србије, седиште 566. се налазило у Смедереву, а већи део људства био је распоређен на овом подручју за заштиту индустријских објеката и железничких пруга. Ови батаљони су били формирано од старијих годишта. У овом саставу имали су по четири до шест чета. Бројно стање чете износило је око 200, а батаљона 800 до 1.200 људи. Људство је било наоружано пушкама, лаким митраљезима (на чету по 8), без тешких оруђа.

Окупаторске власти су одмах забраниле кретање ноћу и увеле полицијски час, и почеле свакодневно, путем наредби које су плакатиране, преношене преко радија, новина и старог апарата власти, упозоравати грађане да ће против ма каквог акта саботаже или напада на немачке војне јединице бити предузете мере одмазде; да се мора хитно предати сва склоњена опрема и оружје бивше југословенске војске; да се еви Јевреји морају у одређено време јављати властима и носити око рукава жуте траке; да се Цигани морају пописати и обележити; да се морају извршавати ева наређења немачких војних власти о предаји одређених намирница њиховим командама; да сељаци морају гајити одређене пољопривредне културе због потреба немачке ратне привреде; да се не може путовати без одређених објава; да се за запослено и градско становништво уводи рационисано онабдевање; да се одређене одредбе немачког кривичног права проширују и на заузету југословенску територију и да ће по њима судити немачки војни судови; да се забрањује слушање иностраних радио-станица (изузев немачких) итд., а све под претњом казне робијом, стављањем у концентрационе логоре и смрћу.

Поступак окупаторских власти према војним обвезницима бивше југословенске војске који нису заробљени. У Наредби од 15. маја 1941. о евиденцији ратних заробљеника, издатој на основу овлашћења команданта копнене војске, од стране војноуправног команданта у Србији, Хелмут Ферстер, генерал авијације, наредио је, између осталог, да ови Срби и Словенци који се налазе на окупираној српској територији, а који су пре или за време овог рата примили наредбу за позив у војску или су као војници служили, важе као ратни заробљеници, без обзира да ли су неки од њих ослобођени и да ли им је о томе била издата потврда од стране немачких јединица.

Они треба, најкасније у року од 10 дана по објављивању ове наредбе, да код председника општине пријаве свој стан или место боравка. Председницима је наређено шта даље треба

да предузму, с тим да све пријављене третирају као бивше војне обвезнике који се привремено налазе на одсуству из ратног заробљеништва.

Овом наредбом председници општина били су обавезни да јамче за исправност и потпуност спискова и да о било каквим променама јаве надлежним немачким командама.

За свако противљење прописима из ове наредбе биле су предвиђене казне затвором и новцем, или једна од ових казни уколико, на основу других законских прописа, није била предвиђена нека тежа казна.

Истог дана, 15. маја 1941, Командни штаб војноуправног команданта Србије, фелдкомандантурама и крајскокомандантурама је проследио наређење у коме се између осталог каже:

„Унутар командног подручја војноуправног команданта у Србији налази се један велики број бивших припадника југословенске војске који су привремено напустили своје јединице, или се на позив нису одазвали, или су тобож били ослобођени од немачких јединица и у већини не поседују никакве исправе. Они представљају једну не малу опасност за посадне снаге уколико нападају српској или словеначкој народности (бандитски рат).

Стога је потребно ове војне обвезнике, на основу спискова, похватати, снабдети уредним дозволама за одсуство и контролисати.

У сврху спровођења наредбе војноуправног заповедника од 15. о.м. дају се следеће одредбе за њено спровођење.

1) Опште превозење у концентрационе и заробљеничке логоре не треба вршити све дотле док се људи мирно понашају и саобразно поретку врше свој посао. Све професионалне војнике (активне официре и војне чиновнике, активне подофицире итд.), као и немирне или иначе непријатељске елементе, треба одмах привести најближем логору ратних заробљеника, уз опис њиховог стварног држања, у циљу транспортовања за Немачку. Њихово хапшење има да уследи кратко пре предаја дозвола за одсуство председницима општина.

2) Председници општина имају да ускладиште оружје, муницију, средства за блиску борбу, експлозивна и запаљива средства, као и делове војне опреме и одеће који су им предати према параграфу 5 поменуте наредбе, да их осигурају и обезбеде од зимских утицаја.

Крајскокомандантуре подстичу пребацивање предмета у најближа трофејна сабирна места, о којима се, по потреби, распитати код Вишег артиљеријско-техничког штаба 5 у Београду. Коначно, делове одеће треба предати најближем пролазном заробљеничком логору.

3) Након уручивања дозвола за одсуство, треба, на основу поименичних спискова, организовати наизменичну месну и среску текућу контролу ратних заробљеника на одсуству, путем специјалних патрола за крстарење.

О нарочитим догађајима треба одмах известити сваки пут кад се десе. — За војноуправног команданта у Србији, начелник командног штаба Графенхорст, генералштабни мајор.²⁴

Ово прављење спискова ратних заробљеника на одсуству унело је велики немир међу војне обвезнике на терену, а нарочито када се сазнало да су Немци, под изговором да обављају неке јавне радове, купили ратне заробљенике и спровели их у заробљеништво. Устанак је касније омео ове немачке планове.²⁵

Прихватање изгнаних Словенаца и Словенки. — Од око 200.000 избеглица, колико их је после априлског рата из других окупираних крајева Југославије стигло у Србију, неколико хиљада њих нашло је уточиште у округу београдском. Када је дигнут оружани устанак, многи од тих избеглица укључили су се у народноослободилачки покрет или ступили у космајске партизане.²⁶ О доласку избеглица из Словеније у младеновачки срез, њиховом боравку на том терену и учешћу у НОБ-и, другарица Кика Дамњановић-Марковић, у својој књизи *Ја и моји ратни другови*, пише:

„Сећам се дана, не знам тачно ни који је то месец био, када је стигао воз са групом Словенаца — избеглица у Младеновац. Гледали смо их и жалили што су изгубили своје домове. Тада нисмо ни помишљали да ће убрзо и наш живот бити сличан њиховом.

Већина ових Словенаца растурила се по околним селима — Кораћици, Ковачевцу, Великој Крсни, Дубони... У Младеновцу их је мало остало. Сналазили су се и стварали себи нова домаћинства овде, уз помоћ наших људи.

А онда је почео устанак. Кренули смо ми домаћи, а уз нас и наши Словенци. Интересантно је да су, скоро сви, били на правој страни. Као да су их фашисти бирали за партизанску војску у Србији. И онда, у тим ратним данима, почели смо још ближе да се упознајемо и чврсто повезујемо. Дознали смо да имамо у Кораћици: Олгу Врабич, апотекара, члана КП Словеније из 1937, њеног брата Јанка, студента, сестру и зета — лекаре Миру и Виктора Колина — и, уз све њих, и њиховог оца, старог шоштањског апотекара Врабича.

У Младеновцу је била Словенка Бранкица — избеглица, у В. Крсни Иван Долхар — Јова, а у Ковачевцу Иво Черин — Пера Словенац. Ове Словенце сам упознала у рату. Били су ми другови, саборци и пријатељи. О другима сам слушала и повремено их сусретала. Сви они су одиграли значајну улогу у нашој борби овде у Космају и Шумадији. Њихови ликови су незаборавни за све људе нашег краја. Преко њих смо заволели Словенију и Словенце. И увек, па и данас кад чујем реч Словенка — пред очима ми се јавља драги лик наше Наде — Олге Врабич. Видим је како завија цигарету од новинског папира и кукурузне свилице, чујем како „лепо псује“ све могуће српске псовке, а истовремено подучава марксизму сељацима из Влашке и Граница, Ковачевца и села Младеновца...

На реч Словенац — пред очима ми је плави, живахни и наравно храбри митраљезац Пера Словенац, коме је било суђено да као партизан прође целу Србију, да се нађе у Пријеполу, да би на крају рата опет био ту где је рат и започео.

После ослобођења вратили су се својим домовима, у своју Словенију. Али, знам сигурно, делић срца остао је и овде, међу нама. Није случајно што су „наши Словенци“ измислили воз братства и јединства и узајамне посете. А ми, овде, увек их са радошћу очекујемо као своје.”

Пљачка народног богатства од стране окупатора. Одмах по упаду у Југославију, Немци су почели безобзирну пљачку јавне и приватне имовине. Противно прописима Хашке конвенције, обрачунска вредност динара је одређена на 100 динара = 5 рајхсмарака. Немачке окупаторске власти су увеле „окупационе марке“, које су штампане у неограниченим количинама и давале оперативним и посадним трупама као при-

нудно средство плаћања за купљену робу. Због ових валутних мера, увођења ниских цена, реквизиције и конфискације пољопривредних производа, сировина, полуфабриката и других производа, већ првих дана окупације се осећала несташица животних намирница и свих врста потрошних добара, тако да се грађанство морало онабдевати на црној берзи по високим ценама.

Припреме за устанак

Априлска национална катастрофа довела је до окупације Југославије и њеног разбијања, али не и до иораза и разбијања револуционарно-демократског покрета и његове авангарде — Комунистичке партије, која је била једино способна и спремна организована снага да у условима фашистичке окупације настави борбу, смело изналази нове облике и прикладна средства за своју акцију.

У пролеће 1941. године Комунистичка партија Југославије је имала око 8.000 комуниста и 30.000 чланова СКОЈ-а, док је њен утицај на радничку класу и народ био знатно већи, тако да је преко 150.000 чланова напредних синдиката (УПС, УРСС итд.) било повезано, односно прихватало руководећу улогу КПЈ. Партија је имала знатан утицај на селу, као и у великом броју напредних друштвених организација којима је било обухваћено преко 50.000 чланова. Делујући у илегалним условима рада, под којима је живела преко двадесет година за време монархистичке Југославије, КПЈ и њени чланови представљали су кадровску партију, прекаљену у одлучним борбама против ненародног режима, тако да је у периоду припрема за оружани устанак сваки комуниста, односно сваки члан КПЈ, представљао руководиоца покрета отпора против окупатора на терену, у фабрици, надлештву и установи.

И док су се готово све некадашње грађанске партије распале у априлском рату, а њихова руководства се ставила у службу окупатора, Комунистичка партија Југославије је, сходно својим ранијим одлукама да се брани земља још у априлском рату, заузела одлучан курс припрема борбе за национално ослобођење земље. Комунисти су подржавали настојање народа да, упркос капитулантском расположењу домаће буржоазије, одбрани своју независност. Формиран је Војни комитет на челу са Јосипом Брозом Титом, генералним секретаром КПЈ. Централни комитет КПЈ је 10. априла 1941. године у Загребу одржао састанак на коме је одлучено да се седиште Политбироа ЦК КПЈ пренесе у Београд и да се већи број чланова ЦК угути на терен, где ће са тамошњим партијским организацијама радити на припремама за оружани устанак. Почетком маја 1941. године у Загребу је при ЦК КПЈ одржано саветовање на коме је одлучено: да се појача партијски рад у народним масама, да ојача партијска организација, да се на најширој основи националног покрета окупе југословенски на-

роди у борби против окупатора и да се продужи рад на припремама за оружани устанак. На Мајском саветовању КПЈ је осудила окупацију и комадање Југославије и истакла да ће КПЈ и даље деловати као јединствена југословенска партија без обзира на нове границе које су чланице Тројног пакта поставиле у Југославији. Од посебног је значаја одлука овог саветовања да се југословенски народи поведу у борбу за ослобођење оних делова земље који су Рапалским уговором предати туђину.

После Мајског саветовања отпочеле су интензивне политичке и организационе припреме за дизање оружаног устанка. Чланови ЦК КПЈ за округ београдски, Мееног комитета КПЈ за Београд, као и чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију и њихови инструктори, обилазили су партијске организације на терену, проверавали држање комуниста у априлском рату и договарали се о припремама за устанак — формирању ударних десетина, склањању оружја, обучавању комуниста, скојеваца и симпатизера у руковању оружјем, организовању санитетских курсева, држању политичких састанака са симпатизерима и друго.

Тако је после капитулације југословенске војске, крајем априла месеца одржано партијско саветовање у Смедереву, у винограду др Станојевића. У Смедереву је тада, у пет партијских организација, било 40 чланова КПЈ и око 30 чланова СКОЈ-а. Овом саветовању присуствовао је и Давид Пајић, члан Окружног комитета КПЈ Београда. На састанку се расправљало о политичком деловању партијских организација, односно комуниста у новонасталим условима немачке окупације. Дискутовано је о односу Партије према бившим политичким странкама, начину политичког деловања у народу, о буђењу патриотске свести код народа и припреми широких народних маса за борбу против окупатора. На саветовању је одлучено да се приђе формирању ударних десетина ради извођења разних диверзантских акција у граду и околини. Десетине су формиране у железари „Сартид“, железничкој радионици, на дунавском пристаништу и од занатских радника. У десетине су ушли већином чланови КПЈ и СКОЈ-а, али и други напредни радници и омладинци. Акцијама ових десетина оштећен је трајект на Дунаву, запаљен бензин у близини „Сартида“ и др.

Слаб отпор југословенске војске и брзи слом старе Југославије, без обзира на велику премоћ непријатеља и подривачки рад петоклонаша, био је велико изненађење за народ и комунисте, али истовремено и сазнање да се више немају у кога уздати, већ морају сами водити борбу против окупатора и његових помагача.

Активност комуниста, симпатизера Партије и поштених и патриотских расположених грађана није остала незапажена од окупатора и његових помагача. Ово утолико пре што је њима јасан и одлучан став Комунистичке партије Југославије да се пружи отпор нападачима на Југославију био познат још од

пре рата. Зато је окупаторска власт, чим је била успостављена у окупираној Србији, предузела све мере да онемогући сваки покушај отпора. Она је одмах организовала квислиншку комесарску управу која је брзо радила да се среди и учврсти стари полицијски и управни апарат, а нарочито да рад обнови злогласна Специјална полиција у Београду. Међу првим мерама те нове комесарске управе, коју су сачињавали људи познати од пре рата као агенти немачке обавештајне службе и пријатељи фашистичке Немачке, било је предузимање оштрих поступака против комуниста.

То се види и из акта који су средином маја примиле све општинске управе у округу београдском, а који гласи:

„Свима општинама и жандармеријским станицама у срезу. Комесаријат Дунавске бановине у Смедереву актом својим Пов. бр. 2 од 16. маја 1941. доставља следеће:

II. Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту актом I бр. 2. од 12. маја 1941. доставља следеће:

„Према до сада прикупљеним извештајима, 6. април затекао је све комунисте слободне и у појачаној акцији, коју до данас нико није ометао нити је могао ометати обзиром на прилике које су наступиле. Њихову тактику еластично прилагођавају данашњим приликама, интезивно раде и њихов се рад осећа.

Да би ова комунистичка акција била енергично сузбијена и уништена, препоручујем Управи града Београда и банским управама да у своме делокругу и преко подручних власти најстрожије против очекиваних и познатих комуниста иступају, кажњавајући их казнама принудног рада, уместо досадашњом казном затвора, а Министарство извештавају о свему њиховом раду, нарочито о новим моментима у њиховој акцији и тактици уколико се такви буду појавили.“

Доставља се предње наређење Министарства ради знања и поступка.

Среска начелства и претстојништва градске полиције имају у своме делокругу преко подручних власти, односно органа, најстрожије поступати против активних и познатих комуниста, кажњавајући их казнама принудног рада, уместо досадашњом полицијском казном затвора, а испоставу банске управе извештавати о свему њиховом раду, а нарочито о новим моментима у њиховој акцији и тактици уколико се буду појављивали“.

Предње се доставља на знање и тачан поступак према предњим наређењима.“

Општинеке управе и жандармеријске станице у мају месецу добиле су још један акт Министарства унутрашњих послова квислиншке комесарске управе у коме се између осталог каже:

„Свршетком рата приступило се нормализовању прилика у нашој земљи. Да би се тај процес убрзао и да би се што пре приступило редовном животу, потребно је да се помогну сва настојања у том правцу. И саме немачке власти желе да се свако врати на свој редован посао, који је обављао пре рата и мирно продужи живот у своме крају.

Министарство унутрашњих послова је извештено, међутим, да појединци настоје да омету овај конструктиван и позитиван рад уносећи у широке народне масе неспокојство и немир измишљањем и ширењем алармантних вести.

Да би се у самом почетку онемогућила ова деструктивна и штетна акција, наставити најенергичније у свом делокругу и преко подручних вам власти да се према овим злонамерним лицима, која лажне и измишљене вести проносе, најстрожије иступа и кажњавају принудним радом уместо досадашњом полицијском казном на затвор."

Као што се види, прве мере које су окупаторске слуге предузеле биле су уперене против комуниста и родољуба ради спречавања организованог отпора против окупатора у самом зачетку. Али све то иије могло да онемогући и спречи припреме које су комунисти уз подршку народа вршили на терену у циљу дизања оружаног устанка против окупатора и његових слугу, за националну слободу и социјалну правду.

Не оклевајући ни часа, комунисти су људима објашњавали узроке априлске катастрофе и, ослањајући се на властити народ и његове ослободилачке тежње, припремали оружани устанак. За то време, неки ирваци грађанских политичких странака су ћутали, мирили се са окупацијом или пристајали да служе окупатору, говорећи да се против немачке силе голорук народ не може борити и да треба чувати српске главе.

Јединице југословенске војске, које су се у време расула и капитулације нашле на овом терену, бациле су доста оружја и ратне опреме по многим селима у округу, а нарочито у Подунављу, Космају, Посавини и младеновачком срезу. Знатне количине оружја и опреме прикупили су и склонили комунисти и симпатизери Партије, као и многи сељаци који су то самоиницијативно учинили. Са тим оружјем се наоружало људство ударних десетина које су формиране у Смедереву, младеновачким селима и Космају.

„Кад је рат почео, мој отац је био мобилисан. Све се брзо завршило и сви људи се већ вратили, а њега нема. За то време ја сам почео да скупљам оружје, али још не знам за кога то радим. Код наше куће у Малом Пожаревцу читав батаљон бацио оружје, па га има кол'ко 'оћеш.

Видим једног дана Љубивоја Гајића (члана КПЈ — нап. ДДБ) да носи бреме пушака. Наједном стаде, па ће рећи: „Немој нико да каже да сам ово носио.“ А онда додаде: „Немци дају награду ономе ко скупи више оружја. Хајд' скупљај и ти.“ Није смео да каже за кога то ради. Преварио ме. А ја, немам панталона, па мислим добићу паре...

Скупљали смо тако заједно и остављали у једну рупу. Кад сам дошо други пут да видим колико тога има, рупа празна. „Ето видиш, неко одно“ — каже Љубивоје. А ја се чудим. Онда се договоримо да сваки од нас скупља посебно и оставља где зна. Ја сам то радио а да нико од мојих укућана заиста није знао. Закопо сам 72 пушке и око 150.000 метака.

Једном, кад је воз био митраљирани, Љубивоје и ја донесемо четири бурета гаса и сакријемо у склониште. Донели смо и сандук бомби. Он мени каже: „То је шећер.“ А ја видим насликане бомбе. Онда се појави мој отац Михаило и одма' пита: „Има ли неког оружја овде? Ако има, одма' то побацајте даље од куће.“ „Нема“, кажем ја храбро — а оно све ту закопано.²⁷

Вршећи припреме за устанак, комунисти су и бројно јачали своје редове. Тако је уочи устанка, крајем јуна 1941. године,

у округу било око 100 чланова КПЈ и кандидата и око 50 скојеваца, везаних за Окружни комитет округа београдског. Око 50 комуниста у срезовима орашком и јасеничком било је везано за Окружни комитет моравског округа. Око 20 чланова КПЈ и СКОЈ-а у срезу лазаревачком било је везано за Повењеништво КПЈ за Аранђеловац, које је руководило и партијским радом у срезу младеновачком у коме, уочи устанка, није било партијских организација, али је било јаких упоришта Партије.

Тако су комунисти, са осталим патриотима, од почетка окупације били носиоци организационих и морално политичких припрема за борбу и разрачунавање са окупијатором и домаћим издајницима. У току тих припрема постајало је све јасније, не само комунистима већ и широким народним масама, да је немогуће прихватити окупацију и да је бесмислено борити се за стару Југославију и поновно враћање државног поретка који је земљу и довео у тако тешку ситуацију. Све је то допринело да је и ово политичко тло, на коме је окупијатор покушао да успостави власт, било од самог његовог доласка узнемијено и за њега несигурно.

*

Крајем маја и у току јуна биле су уочљиве немачке припреме за напад на СССР. Преко овог простора свакодневно су пролазили дуги транспортни возови, а главним друмовима непрекидно моторизоване колоне немачких трупа.

По налогу окупијатора, квислиншки апарат је вршио припреме за хапшење комуниста, са чиме је и почео 22. јуна 1941. године, приликом напада Немачке на Совјетски Савез. Ова акција окупијатора и квислинга у округу није уродила плодом. Успели су да ухапсе само неколико комуниста и симпатизера Партије.

Нападом Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, створен је повољан тренутак да се народ поведе на оружани устанак. Главне немачке снаге биле су ангажоване на источном фронту, а улазак СССР-а у рат представљао је велику моралну подршку југословенским народима, јер је КПЈ још од раније развијала код радних људи Југославије љубав према земљи октобарске револуције. Улазак те земље у рат отварао им је перспективу победе над фашизмом.

Нови догађаји затекли су КПЈ потпуно спремну, то је могла већ 22. јуна да предузме одређене мере. Одржан је састанак Политбироа ЦК КПЈ на коме је одлучено да се народима Југославије путем прогласа упути позив за извршење последњих припрема за оружану борбу против окупијатора.²⁸

У Београду је Централни комитет КПЈ 27. јуна 1941. године формирао Главни штаб народноослободилачких и партизанских одреда Југославије.

Комунисти, њихови симпатизери и сви родољуби, у нападу Хитдерове Немачке на СССР видели су сигуран почетак краја фашизма и брзо ослобођење земље. Тај догађај је много допринео подизању борбеног духа и јачању морала у народу овог краја, који је био пољуљан априлском катастрофом и непријатељском пропагандом о непобедивости немачке оружане силе.

Проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије од 22. јуна 1941. године, у коме се говорило да су разуларени немачки фашистички бандити напали велику и мирољубиву државу радника и сељака, Совјетски Савез, да је куцнуо судбоносни тренутак, да се бије последњи бој са највећим непријатељем, да је куцнуо час скорог ослобођења, да је дошао најтежи час који су комунисти предвиђали, да комунисти прилагоде своје организације и њихов рад за тај последњи бој и да стану на чело радних и национално угњетених маса и воде их у борбу против фашистичких тлачитеља, комунисти Космаја, Подунавља и Посавине су делили и читали заједно са народом и почели непосредне припреме за организовање оружане борбе против окупатора и његових слугу.

НАПОМЕНЕ

¹ До 1941. територије срезова: врачарског, чија се насеља сада налазе у саставу општина: Палилула, Звездара, Вождовац, Раковица и Чукарица; грочанског — сада општина Гроцка; јасеничког — сада општина Смедеревска Паланка; космајског — сада општина Сопот; младеновачког — сада општина Младеновац; орашког — сада општина Велика Плана; подунавског — сада општина Смедерево; колубарског — сада општина Лазаревац и посавског чија се насеља сада претежно налазе у саставу општине Барајево а делом у саставу општина Чукарица, Обреновац и Лазаревац, по административно-територијалној подели била је у саставу Дунавске бановине, а по војној линији у саставу војног округа Београд.

Према административно-територијалној подели, извршеној после немачке окупације Југославије крајем 1941. од стране квислиншке Недићеве владе, сви наведени срезови ушли су у састав новообразованог округа београдског чије је седиште било у Београду.

Поједини крајеви ове територије временом су добили и одређене називе. Тако се, углавном, територија среза посавског звала Посавина (београдска), врачарског — Врачар, младеновачког — младеновачки терен, космајског — Космај, грочанског — грочански терен и подунавског — Подунавље, јасеничког — Јасеница, орашког — Поморавље.

² У току народноослободилачког рата, од стране партизана, њихових штабова и команди и партијских и политичких руководства у Космају и Шумадији, овај крај северне Шумадије називан је и Космај.

³ „Прн поласку советника у Вољавчу, Кара-Борђе Проти Матији А. Ненадовићу, председнику Совета и Советницима рекне: „Идите у Вољавчу и старајте се како вас Бог учи за сав Србски народ, да би и мени мало терета скинули, а и ја ћу тамо скоро доћи.“

А доцније кад је се Прота Кара-Борђу жалио, како у Вољавчи зло живе, и не могу да добију ни ране па се муче. И замоли га, да се у друго које место Совет пресели. Кара-Борђе му каже:

„ВИДИМ ДА СЕ МУЧИТЕ, НО САД ЈЕ ВРЕМЕ МУЧЕЊУ. ДА БОГ ДА, САМО ДА НАША ДЕЦА УЗЖИВЕ; А МИ НЕМО ЦЕЛОГ НАШЕГ ЖИВОТА МУЧИТИ СЕ, И ИБИ ИЗ ВОЉАВЧЕ У ВОЉАВЧУ”. И сам сам видио, да је Вољавча незгодно место за Совет, за сада не можемо бољег наћи од Манастира Боговађе. Па преселите се у Боговађу. А кад узмемо Београд, ако Бог да, онда смешећи се рече: ви ћете седети и Везировом Серајљу”. (К. Н. И. *Живот и дела великог Борћа Петровића Кара-Борћа и његових војвода и јунака*).

⁴ За победе на Космају и Варовницама везана је и ова песмица коју су певали српски војници:

*„Аошо Шваба до Земуна, од Земуна вуна, вуна
Јој како то, јој зашто то, јој како то, Шваби зачудо!
Дошо Шваба све до Раље, а од Раље никуд даље,
Јој како то, јој зашто то, јој како то, Шваби занудо!*

⁵ „Страдавајући у ропству стољећима, а у случају Србије и Црне Горе искусивши тек релативно кратко раздобље модерне државности, уједињени су јужнословенски народи 1918. изнад свега жељели сачувати своју националну независност, свој национални карактер и наслијеђе, те своје националне тежње. Логично, нову је државу требало организовати на федералном принципу који би сваком од народа допустио слободни развитак све док је тај спојив с крајњим циљем јачања међусобних веза. Умјесто тога, нова се југославенска држава 1918. организовала на круто централистичкој основи. Узме ли се у обзир четрдесет година практичне независности и још четрдесет година потпуно независног постојања Србије, па њено изврсно држање у балканским ратовима 1912—13. и у првом свјетском рату у којем је била на страни Савезника, затим чињеница да су Срби били далеко најбројнија националност — српска се превласт у новој држави могла унапријед очекивати. Већина Јужних Славена који нису били Срби ускоро је вјероватно почела осјећати да се догодила пука замјена једног облика стране владавине — аустријске, мађарске или турске — за други, иако блажи облик. Тако је неријешено национално питање, посебно оно Хрвата и Македонаца, већ од самог почетка затровало живот нове државе и поткопавало јој темеље.

Југославенски народи врло се разликују по својој бројности. Д... два су најбројнија јужнословенска народа Срби и Хрвати; слиједе их Словенци, Македонци, Муслимани који одбијају да се изјасне било као Срби или као Хрвати, те коначно Црногорци...

Муслимани јужнословенског порекла, то јест Муслимани из Босне и Херцеговине, могли су се у попису становништва 1948. слободно изјаснити као Срби, Хрвати или неоприједелиени. Округло 80% изјаснило се као неоприједелиени, 8% као Срби а 3% као Хрвати. Крајем 1960-тих година, Муслимани из Босне и Херцеговине добили су службено статус једнак засебној нацији.

Међу „осталим Славенима” највеће групе су Словаци и Бугари. Томе треба додати да је — као посљедица мировних уговора након првог свјетског рата — под Италију потпало између 500.000 и 600.000 Хрвата и Словенаца који су живјели у Истри, Словенском приморју, Ријечи, Задру и на неколико јадранских отока, која су подручја, осим малог дијела Јулијске крајине, припојена новој Југославији 1945. и 1953.

Неславенски народи у Југославији сачињавају мањину бројнију него у било којој другој европској земљи, осим у Совјетском Савезу. Најбројнији су Албанци, концентrirани на подручју Косова (око 30 посто свих Албанаца живи у Југославији), и Мађари који готово искључиво живе у Војводини. У међуратном раздобљу овим се двјема мањинама прибравала и трећа, Нијемци, који су углавном живјели у Војводини (подразумијевајући овдје и Сријем), Славонији и Словенији.

Њихов је број тридесетих година износио око 550.000. Након добровољног иовлачења с њемачком војском у одступању, у завршној фази рата, те након што је од остатака нова власт већину протјерала, тај се број 1948. смањио на једну десетину.

Вишенародни карактер Југославије и чињеница да је бројно мањинско становништво живјело у пограничним подручјима, учинили су земљу у периоду између два рата крајње крхком с политичке гочке гледишта. Велике мањине су потенцијални извор неприлика ако им се наметну политичка, културна и економска ограничења која не нагађају већину, или ако су њихове матичне земље спремне и способне да их искористе у реваншистичке или експанзионистичке сврхе. Југославија је испуњавала оба увјета.

У погледу вјерске подјеле, подаци из пописа 1931. показују да је око 48 посто становништва исповиједало православну вјеру (Срби, Македонци, Црногорци и разне мањине на подручјима насељеним већином Србима), римокатолика је било 37 посто (углавном Хрвати и Словенци), муслимана 11 посто (муслимани славенског подријетла у Босни и Херцеговини, те албанска и турска мањина), а мање од 4 посто били су протестанти и Жидови. У попису из 1953. односи су у бити исти: 48 посто православних, 36 посто католика, 14 посто муслимана и 2 посто осталих. Будући да је вјерска припадност врло утјецала на осјећај националне припадности већине јужнославенских народа, будући да су односи међу различитим црквама били обиљежени сумњичавошћу и нетрпељивошћу (како због опћених повијесних тако и због специфичних новијих разлога) — вјерска разнородност земље била је један од њених многих проблема.

Новом вишенационалном и разновјерном југославенском државом, која је тада имала преко 12 милијуна становника, управљала је — како у унутрашњем тако и у вањским пословима — српска владајућа елита, али једва другачије него што је прије 1918. управљала балканском српском краљевином — малом земљом, национално и вјерски хомогеном, без знатних регионалних разлика и само с 3,5 милијуна становника. Вође старе српске државе постале су доминантне политичке фигуре у новој југославенској држави, коју је нова власт у бити третирала као пропшрену Србију. Устав из 1921, који су у Конституанти прогурале српске странке уз неколико кунљених гласова македонских и босанских муслимана и с помоћу фракције једне мале словеначке странке, не само да је уставно омогућио српску хегемонију већ је ефективно загушио конструктивни политички живот нове државе.

Приликом гласања 28. јуна 1921, за устав су била 223 гласа, 196 гласова било је против или су припадала члановима који нису судјеловали у раду Уставотворне скупштине, то јест Хрватској сељачкој странци. Чланови Уставотворне скупштине који су гласали за устав представљали су, захваљујући прекрајању изборних округа, мање од половине укупног бирачког тијела. Након прихваћања устава, Уставотворна скупштина прогласила се Народном скупштином, редовитим парламентом.

Испрва регент, а након 16. августа 1921. и краљ, Александар је имао велику моћ и утјецај на дјеловање српских политичара и странака. Да се сачува форма, неколицина Хрвата и Словенаца увијек је улазила у владу, али су положај предсједника владе и сва важнија министарства (вањски и унутрашњи послови, правда, војска и морнарица) увијек држали Срби.

У обрани својих позиција српски владајући кругови служили су се комбинацијом привидне законитости и застрашивања, користећи централистичке уставе, прекрајајући изборне округе, а након листопада 1929. и бановинске границе, прописујући строге законе о заштити државе, уз потпуну контролу војних и полицијских снага и цензуру штампе. Разилажење у мишљењу било је опасно чак и у Скупштини. Двадесетог јуна 1928, усред скупштинске дебате, један од посланика Радикалне странке и бивши предсједник једног од екстремистичких четничких удружења, Пуниша Рачић, извукао је револвер и пуцао на пет чланова Хрватске сељачке странке, убивши двојицу на мјесту. Они су се усу-

дили оптужити владу због корупције. Један од тројице рањених, вођа странке Стјепан Радић, умро је око шест тједана касније.

Шестог јануара 1929. краљ Александар укинуо је Устав из 1921. године, све је политичке партије ставио ван закона и завео свој особни режим. Предсједником владе именован је генерал Петра Живковића, заповједника краљевске гарде. Мјеста у влади запосједали су или стари српски, хрватски и словенски политичари који су уживали краљево повјерење или чиновници. Краљеву особну власт подупирали су београдски политички и економски кругови, те војска — институција над којом је краљ стекао контролу још на солунском процесу, у вријеме првог свјетског рата, кад је склонио опозициони дио војног руководства.

(Династију Карађорђевића вратила је на српско пријестоље 1903. група официра предвођена Драгутином Т. Димитријевићем — Аписом, након што је убила последњег Обреновића, краља Александра. Године 1911. Апис је судјеловао у организовању тајног удружења „Уједињење или смрт“, у јавности познато као „Црна рука“. Циљ је био уједињење свих јужних Славена. То удружење било је изравно уплетено у убиство надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. После балканских ратова, Апис (који је у међувремену постао шеф војне обавештајне службе) и његови пријатељи разишли су се с владом око политике коју је требало водити у новоослобођеним крајевима на југу. Те су се свађе наставиле и након повлачења српске војске преко Албаније на грчки оток Крф 1915, те њеног пребацивања у Солун. Кад је 1915. изгледало да ће Србија бити присиљена да склопи сепаратни мир са Централним силама, мислило се да ће Апис томе стати на пут. Стога се из читавог низа разлога сматрало да је најбоље уклонити га. Инсценирани су неки инциденти, па су Апис и још неки оптужени за покушај уморства регента Александра и предсједника владе Николе Пашића, те за завјеру са циљем да се збаци династија и заведе војна диктатура. На војном суду у Солуну 1917. Апис и још двојица осуђена су на смрт и касније стријељани, многи су други били затворени, а око четрдесет официра је умировљено. На ревизи процеса 1953. у Београду, Апис и његови пријатељи су рехабилитирани).

Александар је уставну промјену оправдавао образложењем да су стална гложења и несугласице међу политичким странкама угрожавале опстанак државе. Године 1931. дошао је до закључка да би било лакше владати с неким привидом парламентарног живота него ли без њега. Сам је донио нови Устав, којим су у потпуности зајемчена краљева изванредно велика особна овлашћења, а допуштена је врло ограничена страначка дјелатност.

Александар је уморен у МагзеШези 9. октобра 1934. по доласку у државну посјету Француској. Његов је убојица био члан ВМРО, али је акцију организирана хрватска терористичка организација, усташе, који су дјеловали из база у Италији и у Мађарској. Водио их је др Анте Павелић. Александра је наслиједио његов син, краљ Петар II. Али како је био малољетан заступало га је намјесничко вијеће од три регента, којима је на челу био кнез Павле, Александров братић. Кнез Павле, практично једини регент који је одлучивао, хтио је заштити устав и природу режима, у жељи да државу преда Петру тачно овакву како ју је оставио Петров убијени отац. Павлова се диктаторска власт показала много блажом од Александрове, а вањске и домаће прилике присиле су га да понешто исправи политичку организацију земље. То је у ствари значило промјену устава из 1931, али је хегемонија двора и великосрпских политичара остала осигурана као прије.

Било је прилично истине у ономе што је краљ рекао 1929: да су главне политичке партије, укључујући и оне у опозицији (нарочито Хрватска сељачка странка, Самостална демократска странка, српска Земљорадничка странка, врло често Словенска људска странка и Југославенска муслиманска организација, а током тридесетих година и велики дио Демократске и Радикалне странке) увијек у неслози. Нити Једна југославенска грађанска или сељачка странка није имала ни опћејугославенски програм нити такав састав сљедбеника. Практично су

све партије биле ие само регионалне него и натражњачке, па све да су и нашле начина да се сложе, питање је да ли би се могле ефикасно носити с проблемима онакве Југославије. По закону је минимална доб за чланове народне скупштине била тридесет година, за сенатора четрдесет. Како на локалној разини скоро и није било политичке активности, није било ни терена за одгој политичког кадра. Страначке вође били су углавном старији људи и нису потицали рад с омладином. То је врњедило чак и за добро утемељену Сељачку странку.

Тек у неколико наврата током тридесетих година дошле су опозиционе странке до споразума за заједничку акцију против коалиције владиних странака. Тако су на изборима у мају 1935. и у децембру 1938. неке опозиционе странке подупрле заједничку изборну листу како би на тај начин избјегле изборни цензус што га је наметао устав из 1931, којим се за сваку изборну листу захтијевао минимум од шездесет потписа у више од половине свих котарева у најмање двије трећине од девет бановина. У већини случајева опозиционе су странке биле сложне само у ономе против чега су биле, а не у ономе за што су биле." (Јозо Томашевић, *Четници у другом свјетском рату 1941—1945*, „Либер“, Загреб, 1979, стр. 20—24).

¹¹ Кика Дамњановић — Марковић: „Ја и моји ратни другови“, Слобода, Београд, 1978, стр. 175—176

⁷ Превратом од 27. марта и априлским ратом Југославија је принудила владу Трећег Рајха да измени свој план напада на Грчку („Марита“) и Совјетски Савез („Барбароса“). Хитлер је директивом бр. 18 од 12. новембра 1940. године дао основне смјернице њемачких операција на Средоземљу; требало је да јединице Вермахта са бугарске територије упадну у Грчку и заузму је, да дијелом снага блокирају Турску, а Бугарску, Румунију и Мађарску увуку у табор чланица сила Осовине и угрозе британске комуникације за Блиски исток.

На конференцији њемачке Врховне команде 17. марта 1941. године у Берлину, командант копнене војске маршал Браухич обавијестио је Хитлера о завршеним припремама за акцију на Балкану. Том приликом Хитлер је наредио да напад на Грчку отпочне 1. априла 1941. године и да се њемачке операције наставе све до коначног избацивања британских трупа са грчког копна. У духу ових директива јединице 12. њемачке армије започеле су 1. марта прелаз преко Дунава из Румуније у Бугарску, док су јединице 8. ваздухопловног корпуса 4. марта 1941. године запосјеле бугарске аеродроме код Софије. Операцијама на Балкану Хитлер је настојао да обезбиједи десно крило својих армија у предстојећим операцијама против СССР-а и да избацивањем британских снага из Грчке осујети евентуалне савезничке намјере за стварање тзв. балканског фронта (слично солунском у вријеме првог свијетског рата), те да привредну моћ балканских народа (југословенске руднике, нафту у Румунији итд.) укључи у њемачки ратни потенцијал.

Превратом од 27. марта 1941. године њемачка Врховна команда била је принуђена да измени свој план акција на Балкану на тај начин што је рјешењу тзв. југословенског проблема дата предност. План напада на Грчку одгођен је за онолико времена колико је њемачким трупама било потребно да разбију и униште војску Краљевине Југославије. Хитлер је био принуђен да план „Барбароса“ одложи за пет седмица.

Априлским ратом Југославија је савезницима створила драгоцјено вријеме, које је било од необичне користи како за британске трупе у Грчкој и на Блиском истоку тако и за снаге Црвене армије на источном фронту. О томе Винстон Черчил каже слиједеће: „Нико не може тачно оцијенити какве су користи имали савезници одгађањем најважнијих операција од пет седмица, а нарочито је тешко процијенити последице које је то одлагање имало на ток њемачко-руске кампање прије дубоке зиме. Може се с разлогом предпоставити да је због тога Москва била спасена.“

Априлски рат и ријешеност југословенских народа да се супротставе далеко јачем и надмоћнијем агресору представљали су за владе

Тројног пакта морални пораз, а с друге стране, снажан подстицај поробљеним народима да се на одлучан начин супротставе бројнијем и технички надмоћнијем непријатељу. Југославија и њени народи, без обзира на брз слом и капитулацију оружаних снага у релативно краткотрајном рату, дали су ванредан прилог опћој савезничкој ствари у борби против наци-фашизма. Развлачење њемачких трупа, стварање потребног времена за савезнике, изнуривање непријатеља, и, на крају, његово присиљавање да дио својих снага одвоји и стално задржи на југословенском ратишту — све то представља значајан допринос Југославије савезницима у другом свјетском рату. Априлски рат је представљао догађај од међународног значаја са далекосежним последицама (Душан Пленча, *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата*, Београд, 1962).

„Проматрани с гледишта свеукупног ратног напора против Осовине, београдски државни удар и напад на Југославију који је изазвао, дјеловали су на врло важан, иако индиректан начин на коначну побједу над Осовином.” (Јозо Томашевић, *Четници у другом свјетском рату*, стр. 90).

⁸ У току месеца априла било је много значајних догађаја, од којих ћемо овде неке навести:

Првог априла у Београду су отпочели дводневни разговор између шефа британског Генералштаба, фелдмаршала Цона Дила, и председника владе Краљевине Југославије Душана Симовића ради склапања војног савеза. Међутим, нису постигнути никакви резултати.

Истог дана отправник послова СССР-а у Београду Виктор Лебећев предао је председнику владе Краљевине Југославије Душану Симовићу поруку да се у СССР упути делегација ради склапања уговора о узajамној помоћи. То је био одговор на понуду коју је Душан Симовић учинио Лебећеву раније.

Шестог априла у Москви је потписан пакт о пријатељству и ненападању између владе СССР-а и владе Краљевине Југославије;

Истог дана немачка борбена група „Бердап“ око 2,00 часа је прешла Дунав и посела Сипски канал;

у 5,20 часова немачки 40. моторизовани корпус, подржан авијацијом из Бугарске, отпочео је дејства на правцима: Крива Паланка—Куманово, Цумаја—Царево Село—Кочане и Петрић—Ново Село—Струмица. Ове правце затварале су снаге југословенске 3. армијске области, које нису биле завршиле концентрацију.

Немачка авијација је отпочела нападе на Београд, који је још 3. априла проглашен отвореним градом. Први напад, у три таласа, уз учешће 234 бомбардера и 120 ловаца, трајао је од 6,30 до 8 часова. Током дана су извршена још три напада. Тучени су објекти: железничка станица, електрична централа, болнице, стамбене четврти и склоништа у парковима. До 8. априла погинуло је више хиљада лица, према неким проценама дванаест хиљада, али је вероватније да се ради о 3.000—4.000 хиљаде жртава; тачних података о томе нема, јер не постоји југословенска процена о губицима међу цивилним становништвом У целој земљи током двонедељног априлског рата. Од немачког бомбардовања у Београду је нарушено 672 зграде, веома оштећено 1.601 зграда, а делимично 6.829 зграда.

Седмог априла у Загребу је Политбиро ЦК КПЈ одржао седницу на којој је одлучено да се у штаб 4. армије пошаље делегација са захтевом да се радницима и антифашистима подели оружје за борбу против агресора и петоколонаша. Штаб 4. армије одбио овај захтев.

Истог дана влада САД у саопштењу поводом напада сила Осовине на Југославију осуђује варварску илвазију, а изражава симпатије за борбу југословенског народа и обећава упућивање помоћи.

Влада Краљевине Југославије објавила је прокламацију о почетку рата са Немачком и Италијом и издала наређење за општу мобилизацију.

Југословенски 6. ловачки пук, бранећи Београд од напада немачке авијације, изгубио је 13 авиона.

Осмог априла отпочео је напад немачке 1. оклопне групе (11. оклопне, 294. пешадијске и 4. брдске дивизије) са бугарске територије ка Пироту и Нишу. После борби немачке снаге су заузеле Пирот и утврђене граничне положаје источно и североисточно од Пирота, окружујући знатне делове Топличке дивизије.

Деветог априла 11. оклопна дивизија пробила је слабо организовану одбрану на Плочи и заузела Ниш, Алексинац, Ражањ и Прокупље. Десетог априла Политбиро ЦК КПЈ је одржао седницу на којој је анализирао ситуацију створену расулом војске и проглашењем квислиншке Независне Државе Хрватске (НДХ). Одлучено је да се настави са отпором агресору, а ако то постане немогуће, услед слома који се назирао, треба одлучно прићи припреми, организацији и вођењу оружаног устанка против окупатора. Седиште Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије премешта се у Београд. Формиран је Војни комитет са Јосипом Брозом Титом на челу. Указано је на значај чувања организационог јединства Комунистичке партије Југославије. Постављени су задаци: предузети све мере да се избегне хапшење чланова КПЈ и сакупљати оружје.

Тринаестог и четрнаестог априла, на седници у Палама код Сарајева, влада Краљевине Југославије донела је одлуку да напусти земљу. За начелника штаба врховне команде постављен је генерал Данило Калафатовић, коме је председник владе, генерал Душан Симоновић, дао пуномоћје да одмах затражи примирје од непријатеља.

Четрнаестог априла Врховна команда југословенске војске затражила је од Врховне команде немачке оружане силе да се обуставе непријатељства и успостави примирје, а југословенским трупам наредила да обуставе дејства. Немци нису прихватили никакве услове, већ су захтевали безусловну капитулацију југословенске војске.

Петнаестог априла ЦК КПЈ је издао проглас народима Југославије у коме је осудио стварање НДХ, дао пуну подршку припадницима југословенске војске који пружају отпор нападачу, осудио издају, расприривање шовинизма и братоубилачког рата и указао на могућност борбе у новој ситуацији.

Истог дана краљ и влада Краљевине Југославије авионима побегли у иностранство (Грчку).

Средином априла генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито обавестио је Коминтерну о одлуци ЦК КПЈ да се окупатору пружи отпор па ма колико он био јак.

Двадесет првог априла у Загребу је поглавник НДХ Анте Павелић одржао говор у коме је позвао усташе на уништење Срба, Јевреја и Цигана.

Двадесет трећег априла председник владе Велике Британије Винстон Черчил упутио је председнику владе СССР-а Јосифу Висарионовичу Сталину писмо у коме га обавештава да Немачка припрема напад на СССР.

Двадесет седмог априла вођа Трећег Рајха (нацистичке Немачке) Адолф Хитлер изјавио је Марибор и издао заповест за расељавање Словенаца из Штајерске и Коруске.

Тридесетог априла поглавник НДХ Анте Павелић издао је законску одредбу о расној припадности, која је послужила као основ за прогоне Срба, Јевреја и Цигана у усташкој држави.

Другом половином априла фашистички оријентисане групе Шиптара, подстакнуте од ага, бегова и окупиатора, палиле су српска и црногорска села на Косову и Метохији. Хиљаде породица без ичега су протеране у Црну Гору и Србију, а било је и појединачних убистава.

Другом половином априла и мађарске окупационе трупе у Бачкој вршиле су присилно исељавање Срба и Хрвата из Бачке.

Због насилног исељавања Словенаца из Словеније и прогона Срба у НДХ, Косову, Метохији и деловима земље окупираним од мађарске војске, настао је велики прилив избеглица из подручја где су били угрођени у Србију.

И у месецу мају било је значајних догађаја, од којих помињемо само најважније:

Првог маја ЦК КПЈ издао је првомајски проглас радном народу Југославије у коме објашњава узроке априлског слома, не признаје распарчавање Југославије, позива радничку класу на јединство и истиче да ће КПЈ, као и до сада, стајати у првим редовима народне борбе и још упорније организовати и водити борбу против окупатора и његових слугу, против расприривања шовинизма, за братство народа Југославије, за срећнију будућност.

Четвртог маја вођа Трећег Рајха, Адолф Хитлер, је изјавио да су немачке снаге у Југославији заробиле 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника српске и словеначке народности.

Половином маја у Загребу је одржано мајско саветовање КПЈ коме су присуствовали делегати свих националних партијских руководства (сем делегата из Македоније). У свом реферату генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито анализирао је априлски рат и окупацију земље, указао на издајничку улогу буржоазије, на отворену сарадњу знатиог дела буржоазије са окупатором и на планове избегличке владе, истакао задатке Партије и карактер будућег устанка. На основу реферата и дискусије постављени су следећи главни задаци: окупљати југословенске народе на најширој основи у борби против окупатора и његових помагача; борити се против расприривања националне мржње и изазивања братоубилачког рата, указивати масама на одговорност буржоазије за априлску катастрофу и борити се против покушаја непријатеља да ту одговорност превали на поједне народе; очувати и учврстити јединство југословенских народа; наставити учвршћење и проширење партијских организација и ширење утицаја на масе. Наглашено је да КПЈ не признаје комадање Југославије, да комунисти треба да буду спона између њених народа и да стану на чело ослободилачке борбе у свим крајевима земље, па и у оним који су после првог светског рата остали под туђим суверенитетом. Одлучено је да све партијске организације формирају војне комитете који ће спроводити припреме за оружани устанак.

У току маја у Југославију је стигла немачка Виша команда за нарочиту употребу (704, 714. и 717. дивизија у Србију и 718. дивизија у Босну, Хрватску и Срем) као стална окупациона снага, а из Југославије, до 22. јуна, због напада на СССР, повучене су снаге које су учествовале у нападу на Југославију у априлском рату.

У току маја образован је Војни комитет при Покрајинском комитету КПЈ за Србију и комитети при Окружним комитетима КПЈ.

• „Рат је објављен у недељу, а у петак је једна противавионска батерија југословенске војске заузела положај на терену Мале Границе—Баташево—Кораћичка бања за одбрану Младеновца. Немци су наишли моторизованим јединицама друмом од Тополе. Борба је отпочела око 2 часа после пола ноћи... Део артиљерије код Кораћичке бање је први ступио у напад, а нешто касније и ове две друге групе. Пуцњава код Бање је била врло кратка зато што је командант (капетан Јовановић) групе наредио да се не пуца и изашао пред Немце те им све предао, а он сео са њима у луксузна кола.

Ове две друге групе су непрестано тукле. На једвите јаде се провукао један немачки тенк и дошао у близину положаја других делова батерије. Ту се водила огорчена борба, али под великим притиском југословенска војска је попустила и разбежала се.

Бесни што су овде наишли на тако јак отпор и што су у овој борби изгубили пет тенкова (број погинулих Немаца се не зна, а у југословенској војсци је погинуо само Рака Илић из Ковачевца, један војник је рањен и погинула су још двојица чији идентитет се не зна), Немци су као вуци полетели према Раљн.

На месту „Ковиони“ (терен Мала Иванча) разбили су велику југословенску војску. Ту је било херојских подвига појединаца. Нарочито се истакао Мата Борђевић, поручник из Умчара, који је са бомбом у руци скакао на немачки тенк. Ни Ковачевац није поштеђен жртава у борби против Немаца. Припадници 57. пука југословенске војске: Станислав Степановић, Војислав Благојевић, Витомир Живановић и Радован Јанићијевић жртве су на „Ковиони“ док је Пера Милошевић, тада рањен у слепоочнице, остао жив, али без вида.

После два дана борбе на „Ковнонн“ један дивизион југословенске војске под командом Драгослава Ивановића (син Глише Ивановића који је некада службовао у Ковачевцу) нашао се у Ковачевцу, у горњем крају код Антонијевићих кућа. Када су чули шта се десило на „Ковнони“, сви су оставили топове, остало оружје и целу комору и отишли куда је ко знао. Видећи да је војска отишла и да је све остало без газде, народ је почео да узима шта је хтео. Једни су узимали коње, други одећу и храну, а трећи оружје и муницију. То су све сакрили у добро склонита места. (Има случајева да су појединци сакрили по неколико пушака, а док су Томислав Новић и Милан Цокић Кеџ сакрили 47 комада и неколико хиљада метака). (Рукопис хронике села Ковачевца, стр. 43, 44).

¹⁰ А. Виторовић Цига, сећање, види К.Д-М, н.д. стр. 176—177.

¹¹ „Парадну“ природу немачког напада на Југославију показују и крајње мали губици на њемачкој страни: 151 убијени, 392 рањена и 15 несталих у акцији.“ (Јозо Томашевић, исто, стр. 79).

¹² Сећање Заге Радојковић из Влашке, види К.Д-М, н.д. стр. 285.

¹³ Види К.Д-М, н.д. стр. 80—81.

¹⁴ ПетокOLONаш је припадник пете колоне. Пета колона је назив за организације, групе и појединце који за рачун агресора унутар своје државе издајнички и противзаконито делују пропагандом, шпијунажом, саботажама, диверзијама, а изводе и борбена дејства ради подривања њеног јединства и одбрамбене моћи.

Назив „Пета колона“ потиче из шпанског националноослободилачког рата 1936—39; употребљен је за обележавање контрареволуционарних снага које су деловале у опседнутом Мадриду (упоредо са 4 наступајуће спољне колоне) као пета колона (Ошпа солитпа) фашистичких снага. Стварање и усмеравање пете колоне је повезано са делатношћу обавештајне службе, посебно са пословима око прикупљања података.

Између I и II светског рата организовање пете колоне је један од основних задатака спољне политике (дипломатије) и обавештајних служби фашистичких држава, пре свега нацистичке Немачке. Убрзо по доласку на власт 1933. националсоцијалисти у Немачкој, у складу са својом освајачком политиком, систематски стварају упоришта у другим земљама. Првенствено се ослањају на немачке националне мањине, затим на разне фашистичке и профашистичке партије и организације, појединце у врховима државне управе, а повезују се и са разним реакционарним и терористичким групацијама, користећи трговинске односе и друга средства.

У Југославији пред II светски рат Немци имају врло јаку и добро организовану пету колону. Од 1920. постоји Швапско-немачки културни савез (Schwäbisch-alemanischer Kulturbund), који је пред рат директно укључен у немачке војне планове. Почетком 1941. Културбунд има око 400 месних организација, са преко 300.000 чланова организованих у групе оали извођења војно-полицијске обуке и диверзантско-саботајних акција. Поред фолксдојчера (припадника немачке националне мањине), пету колону у Југославији чине фашистичке организације, групе и покрети, међу којима се посебно издвајају усташе и Љотићев збор. За тодривачки рад нацистичка обавештајна служба користи и појединце из врхова државног и политичког апарата и грађанских партија, који своје интересе везују за немачку фашистичку политику и претварају се у њене директне експоненте.

Заједно са појединцима у војсци, припадници пете колоне директно се у априлском рату ангажују у диверзантским и саботајним акцијама, заузимају и држе многе важне објекте и саобраћајне чворове, пресецају телеграфско-телефонске линије, разоружавају мање јединице Југословенске војске, шире дезинформације, изазивају пометњу међу становништвом, а тамо где су бројнији и организованији преузимају и власт.

Припадници исте колоне који после окупације својих земаља по-стају носиоци окупаторског апарата власти називају се к в и с л и н з и.

¹⁵ Априлска капитулација војске краљевине Југославије представља је за Италију и Њемачку несумњив допринос јачању њиховог свјетско-политичког положаја. За Југославију, капитулација је значила у првом реду један од тешких пораза њене буржоазије, која се показала недораслом да управља државом у тако тешкој међународној ситуацији. Међутим, априлска катастрофа није значила и пропаст Југославије као државе; њен међународни државноправни континуитет се и даље одржао. Оно што није могла да изврши влада Краљевине Југославије, извршио је њен народ у народноослободилачкој борби.

У исто вријеме, док је Врховна команда подузимала мјере да закључи примирје са силама Осовине, влада се 14. априла преселила са Пала у Никшић, гдје су поједини чланови владе пристизали појединачно и у групама. У ноћи између 14. и 15. априла пристигли су многи прваци грађанских политичких партија и високи државни функционери, а међу њима и сам краљ са дворском свитом, док је ноћ пре тога, између 13. и 14. априла, у Никшић пребачена главна имовина Југословенске банке: 166 сандука кованог злата и 82 јута-цака папирнатог новца и вредносних папира у износу од око 40.000.000 динара. Командант ваздухопловства, бригадни генерал Боривоје Мирковић, је 15. априла у 9 часова извјестио Симовића да су на Никшићком аеродрому 22 борбена авиона спремна за лет. У Бокн Которској је била припремљена једна ескадрила хидроавиона као помоћна јединица за евакуацију чланова владе и других личности у иностранство. Распоред и план авио-превоза будуће југословенске емиграције извршио је Душан Симовић, 15. априла у 10 часова. У року од 48 сати пребачено је у Грчку 216 руководећих политичких и државних југословенских личности.

Влада је преко Агриниона и Патраса стигла 16. априла у Атину, гдје је одмах издала прокламацију у којој се цио хрватски народ оптужује за издају и брзи слом Краљевине Југославије. Наредног дана, 17. априла, у просторијама посланства сазвана је прва сједница Министарског савјета, којој су присуствовали: Душан Симовић, др Јурај Крљевић, Слободан Јовановић, др Момчило Нинчић, Миша Трифуновић, др Божа Марковић, Милан Грол, Јурај Шутеј, др Миха Крек, Франц Сној, Богољуб Јефтић, др Срђан Будисављевић, Сава Косановић, Јован Бањанин, армијски генерал Богољуб Илић и бан Хрватске бановине Иван Шубашић. На сједници савјета размотрена је прокламација владе, која је оцењена као великосрпски испад, па је закључено да се она повуче и да влада изда нову прокламацију. Међутим, великосрпски елементи, предвођени Момчилом Нинчићем, успели су да у нацрт наредне прокламације унесу суштину и смисао текста претходног владиног прогласа. На овој сједници разматран је уопштено, без претходне политичке анализе узрока брзе катастрофе државе, међународни положај владе Краљевине Југославије у емиграцији, па је закључено да се од слабих дијелова Вардарске и Брегалничке дивизије, који су се повлачили преко Грчке, и од пребјеглог ваздухопловства и морнаричких пловних објеката формирају здружене југословенске снаге, које ће, по замисли владе, продужити да се боре на афричком фронту у саставу и уз подршку британских трупа. Том приликом је закључено да се продужи рат са силама Осовине, да се осујети међународно признање Независне Државе Хрватске, да се појачају дипломатски односи са владом Винстона Черчила у циљу стварања што приснијих односа између владе Краљевине Југославије и Велике Британије.

Непосредно по доласку у емиграцију, влада, у недостатку потребних информација и због нелојалног држања неких представника грађанских партија, није била у стању да сагледа стварно стање у земљи, настало после окупације Југославије. На сједници Министарског савјета усвојено је мишљење да ће се питање ослобођења Југославије ријешити коначном побједом савезника над силама Осовине. Зато влада не испитује могућност оружане борбе у земљи. Она није осудила већ јасно изражену колаборацију једног дијела руководства грађанских партија у земљи са окупатором.

Стратегијско-политички циљеви владе, одређени на сједници Министарског савјета од 17. априла, базирани су на претпоставци да ће савезничке војне снаге не само ослободити земљу од туђина већ и успоставити онакву Југославију каква је постојала до априлског слома. Стварање војних јединица у иностранству у суштини је покушај да се формирају покретне снаге које ће у данима ослобођења бити главни ослонац монархистичке владавине.

На овим политичким смјерницама владе касније је изграђена политичка физиономија четничког покрета. (Душан Пленча, *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата*).

Ј. Т., исто, стр. 78, 79.

¹⁷ „Накоп свега што се рекло о одређеним унутрашњим факторима који су придонијели слому Југославије у априлу 1941 (петоколонашка активност усташа и осталих, дефетизам у војном и политичком вођству, што је резултирало опћим недостатком борбеног морала, непотпуна мобилизација), неизбјежно се враћамо основном узроку пораза, који је напосто био у надмоћној војној снази Њемачке. У том рату агресор је, чак и без својих савезника, био огромна индустријска сила која се под Хитлером грозничаво наоружавала и усавршавала своје војно руковођење и технологију. У априлу 1941. она је била на врхунцу своје моћи. Против ње се бранила мала, сиромашна и слаба земља, чија се привреда заснивала на селачкој производњи с крајње ограниченим могућностима за модерно ратовање. Њемачка је била друга најважнија индустријска сила на свијету, док је Југославија имала тек рудиментарне зачетке индустријског развоја. Њемачка (без Аустрије) је у мају 1939. имала 69,3 милијуна становника, а Југославена је било 15,5 милијуна. Године 1938. Њемачка је имала просјечних 480 долара дохотка по становнику, а Југославија 70 долара. Прва је производила 22,6 милијуна тона сировог челика, а друга 230.000 тона, или само један посто њемачке производње.

Разлика између двије земље у величини и у привредној снази одражавала се, наравно, и на Зројност војске коју су могле бацити на бојиште, а особито на ниво војне технологије и количину оружја коју су могле произвести или друкчије набавити. Из тога произлазе и разлике у стратегији и тактици коју такво оружје омогућује. Освајањем Пољске и Француске, земаља знатно већих од Југославије, као и Низоземске, Данске и Норвешке, Њемачка је стекла још веће изворе економске снаге. Имајући пред собом таквог непријатеља, потпуно изолурана и без изгледа на непосредну помоћ извана, Југославија је подлегла парализирајућем страху који је прожимао не само сва југославенска политичка и војна тијела и оне који одлучују већ такођер широке масе становништва, одузимајући сваку разумну налу у могућност одбране на конвенционалан начин. За дуготрајну одбрану напосто нису постојали нужни географски, економски, политички и психолошки тељеви. Њемачка је 1941. имала на располагању огромне количине модерног оружја и могла их је лако допуњавати; њемачка стратегија и тактика Шухкпеда — употребе масовних зрачних удара и брзог пробоја јаким оклопних и моторизираних јединица — била је искушана и гсавршена. Против свега тога југославенска војска — организирана, увјежбана и вођена према стратешким и тактичким принципима из првог свјетског рата, наоружана према економској снази мале, селачке и к томе полумобилизиране земље — није имала скоро ништа у своју корист. То се показало одмах, већ првог дана битке, у сваком од три главна подручја напада: Македонији, југоисточној Србији и сјеверним деловима Хрватске и Словеније. Исказана појмовима конвенционалног ратовања, конфронтација тако неједнаких снага била је гротескна.

Природу слома треба објаснити још нечим, а не само њемачком снагом. Југославија је била подвојена земља; њоме су више од двадесет година владали великокрпски политичари који су игнорирали права и потребе других нација у земљи. Била је то власт неколицине, по неколицину и за неколицину. Само је незнатна мањина људи имала

и прави интерес за очување Југославије каква је била прије 1941, а очито су чак и они осјећали да се за њу једва вриједи борити или умријети. Тако су се чисто војне потешкоће и недостаци допуњавали с подвојеношћу међу нацијама и класама, с опћим политичким, социјалним и економским незадовољством, те центрифугалним политичким силама којима су се служиле сусједне земље.

С те тачке гледишта треба, дакле, српске владајуће групе и војску, која је била под контролом њихових генерала (уз положаје заповједника Врховне команде и министра војске и морнарице сва командна мјеста виша од дивизије су била у рукама Срба; команданти 29 од 30 дивизија били су Срби, као и команданти 11 комбинираних одреда, од укупно 12; на командним положајима у зракопловству други су народи били прилично заступљени, а у морнарици већину командних мјеста нису запремали Срби), сматрати одговорним за начин на који се одвио слом у априлу 1941. Пораз је био неизбјежан под било којим околностима, али да земља није била безизгледно подвојена, слом би био чисто војнички, а не и такође политички и морални, какав је у ствари био.

Брзи војни слом Југославије у априлу 1941. био је последица огромног економског и војног несразмјера између противника. Политичко и морално расуло Југославије у вријеме војног пораза (што је само завршна фаза дуготрајног процеса) било је последица међуратног политичког режима карактеризираним великосрпском хегемонијом и — фактором који га је највише ослабљивао — неријешеним националним проблемом у држави. Незадовољство због националног проблема било је праћено с безброј социоекономских проблема којима је режим једне уске, грабежљиве политичке и економске елите посвећивао малу или никакву пажњу. Главни незадовољни друштвени слој било је сељаштво, повећано радничком класом у настајању и великим дијелом интелигенције. Свима њима стари режим није могао пружити никакву наду ни перспективу. Те групе су сматрале да југославенску државу, каква је била у међуратном раздобљу, није вриједно сачувати.

Сви други фактори, укључујући и активност пете колоне, били су само помоћни и имали су само номинални учинак на брзину и укупност војног слома, а само мали учинак на начин расула и војске и државе." (Јозо Томашевић, *Четници у другом свјетском рату*, стр. 76, 85, 86).

„Време је било тешко. Нарочито пред рат. Сељаци се вајкају: „Докле ће ово зло? Што се једном не мења, па нек и Циганин дође на влас.“ (Казивање Боже Пантића из Међулужја код Младеновца, види књигу Кике Дамњановић — Марковић *Ја и моји ратни другови*, стр. 303).

¹⁸ Квислинг — Онај ко је у служби туђина, а против осећања и интереса свога народа (по норвешком политичару Видкуну Квислингу, који је у другом свјетском рату ступио у службу немачких окупатора и у то време био председник норвешке „квислиншке владе“). Квислинзима су у то време сматрани: Хаха у Чешкој, Павелић у Хрватској, Ршник у Словенији, Недић у Србији, Петен у Француској, Дегрел у Белгији, Тука у Словачкој, Антонеску у Румунији. У послератном политичком жаргону, па и у југословенској историографији, задржан је тај назив за отворене сараднике окупатора у Југославији. Међутим, у последње време поједини историчари (претежно војни) избегавају реч „квислинг“, сматрајући да је неадекватна, и сарадњу са окупатором називају колаборацијом.

У овом тексту употребљавале се и један и други назив под којима ће се подразумевати разне групације сарадника окупатора: жандарми, недићевци, љотићевци — добровољци, четници Косте Пећанца, четници Драже Михаиловића и други.

¹⁰ Зборник ДП НОР Т1, К1, д21.

²⁰ „Хитлер је избегавао и да спомене име — Србија. У Привременим смерницама о подели Југославије на једном месту написано је, „Стара

Србија" а иа другом — „заштито подручје јужно од Дунава, послуживши се терминологијом немачке колонијалне политике у Африци од пре првог светског рата." (Михаило Марић: „Хитлер и априлски рат", Вечерњс новости, среда 9. април 1980).

²¹ Према формацији од 21. децембра 1941, бројно стање борбеног дела ове дивизије било је следеће: 112 официра, 17 службеника, 650 подофицира и 3.771 војника, а располагала је ра 1.578 коња. Укупно на снабдевању у овој дивизији било је тада: 170 официра, 39 службеника, 981 подофицир и 6.403 војника, располагала је са 2.447 коња. Командант ове дивизије био је Хајрих Боровски (Hetrich Bogoi^Ja) генерал-мајор. (Зборник ДП НОР Т12, К1, Д56).

²² Ова дивизија формирана је 1. маја 1941. у Прагу а њено транспортовање на територију Србије отпочело је 15. маја 1941. под командом генерал-мајора Фридриха Штала (Epešlpcš 81ah1). Дивизија је у свом саставу имала: 721. и 741. пп, 661. арт. дивизион, 714. чету за везу, 714. ветеринарску чету, 714. инж. чету, 714. војну полуболницу, 714. пекарску получету, месарски вод, 714. ауто и запрежну колону и 714. одељ. војне поште. Бројно стање дивизије у септембру 1941. је износило: 188 официра, 53 службеника, 990 подофицира и 5.827 војника (Зборник ДП НОР Т12, К1, Д45).

Ова дивизија формирана је од 1. до 14. маја 1941. у Бруку на Лајти (Bгаск ап <let EelШа), а њено транспортовање на територију Србије отпочело је 15. маја 1941. под командом пуковника Паула Хофмана (HoKтап), који је 1. јуна 1941. лшапрећен у чин генерал-мајора. Дивизија је била следећег састава: 737. и 749. пп, 670. арт. дивизион и остале јединице (као и 714. пд, само што су носиле број 717). Бројно стање дивизије у септембру 1941. је износило: 262 официра, 66 службеника, 1.153 подофицира и 8.922 војника (Зборник ДП НОР Т12, К1, Д45).

²⁴ Зборник ДП НОР Т12, К1, Д51.

²⁵ „... Рат ме је затекао на вежби. После рата дошао сам кућн и радио у школи. Нешто пре Видовдана добио сам позив да се јавим немачкој команди у Сопоту. Том приликом били су позвани и сви резервни официри. Неки од њих били су интернирани, а учитељи и сел>аци резервни официри пуштени су на молбу на неодређено одсуство. После неког времена тражени су спискови резервних официра и позвани да се јаве у Младеновац. Ја нисам смео да се јавим јер је говорено да се ова лица позивају ради интернирања...". (Извод из саслушања Чедомира Ранковића, учитеља из Поповића, са службом V Манићу, које је извршено у одељењу Специјалне полиције у Београду, децембра 1941, после његовог хватања од стране четника у Манићу. — IAB P8P 1У-0-12/9).

²⁰ „У рату су ме звали Пера Словенац, а у ствари зовем се Иво Черин. Роћен сам 1921. у Словениш. У Србији смо се обрели као избеглице 1941. Протерали су нас Немци. И ту сам провео најтеже и најславније дане свога живота. Делио сам добро и зло са друговима из Космаја и Шумадије.

Потичем из радничке породице. Отац Иван, корушки Словенац, пребегао је у Југославију после плебисцита у Аустрији. Немци су га већ тамо прогањали као Словенца.

Почео је као радник у дрвној индустрији. Са двоје деце (млаћа сестра и ја), ишао је из крата у крај у потрази за послом. Најзад смо се сместили у варошици Мозирје, недалеко од Цеља. Отац је коначно успео да марљивим радом и УЗ помоћ добрих сељака започне да тргује, на мало јер смо раније навикли да живимо у помањкању свега, али ипак се нисмо окућили, како се то тамо каже. Становали смо као киријаши.

У Мозирју сам коначно завршио основну школу и продужио средњу грађанску, у Шоштању. Био сам члан гимнастичарског савеза „Со-

кол", који је удруживао наредне националне снаге и био у сталној борби са клерикалцима. Имали смо и обуку која је личила на данашњу предвојничку. То се нарочито изводило пред сам рат.

У Шоштању сам први пут чуо о комунистима, јер је ту покрет Партије био прилично јак. Нисам о њима више знао сем то да их власт и жандармерија ирогања. Отац је изражавао неке симпатије за комунисте, али све је остало на рсчима: „Неће бити реда, док не завлада комунизам". Ја нисам ни схватао шта то значи. Он је крио од свих да му је брат Франц, комуниста, прогањан у Аустрији и да је био у Шпанији. То сам сазнао тек кад се једне ноћи Франц појавио код нас. Отац га је крио неко време, а кад се о њему почела распитивати жандармерије — Франц је нестао као што је и дошао...

Неколико година пре рата, код нас су почели да се организују и днжу главе домаћи Немци. Како се дизао Хитлер и немачки Рајх, тако су и они били све активнији. Долазило је и до физичких обрачунавања. Не бих био ја син свога оца, а да не будем у редовима оних који су се активно супротставили тим снама. Нарочито ми, чланови „Сокола", сматрали смо за своју дужност да бранимо Словенију и Југославију од таквих покушаја. На тај начин дошли смо на црни синтак немачке „пете колоне", а да нисмо ни слутили шта ће томе следити.

Годину дана пре рата, ти исти Немци толико су се осилили, да су већ носили нека заједничка обележја како би показали коме припадају. Изводили су акције са лецима, а хтели су палити и ватре по планинским врховима, на Хитлеров рођендан. Чланови „Сокола" организовано су се супротставили таквој активности, па смо знали и са оружјем у рукама поставити заседе и чувати планинске врхове. Али, све се то негде бележило...

Рат. Јављам се као добровољац нашег цељског пука, јер војску још нисам служио, и будем примљен. Немци прелазе границе, наш пук креће у унутрашњост Словеније, све остало креће на другу страну. Издаја, паника, пук се распада. Нас неколико задржавамо оружје и пробијамо се у групи правац Цеље—Мозирје. Избегавамо друмове и преко брда одлазимо ближе кућама. Како је коме кућа надомак, тако напушта групу...

Кући сам дошао крадом, пресвукао се и закопао оружје. Немци су већ били ту са мањим оружаним формацијама и жандармеријском посадом. У Цељу је био центар Гестапоа, за кога још нисмо знали. Домаћи Немци обукли црне униформе и формирају нову власт. Е, ту се јасно показало ко је ко. За многе смо знали раније, за неке нисмо, а ти су били најгори. Сала се видело и колико је њихов рад био успешан. Хитлеру су наздрављали многи који су поверовали немачкој пропаганди. Неки су у Хитлеру видели спас из своје беде. Тако је било првих дана окупације. Хитлер је прогласно тај део Словеније као део немачког Рајха, а приликом посете Марибору рекао је: „Направите ми ову земљу Немачком..."

Бивша „пета колона", сада униформисана немачка власт, изнела је своје спискове и забелешке Гестапоу и почела су хапшења и затварања. Ја сам већ други дан по повратку кући дошао у сукоб са њима. Изашао сам био из стана на улицу, а то су некч јелва дочекали. Напали су ме физички, уз дерњаву: „Убијте га, та! ге борио против Хитлера!" Немачки војници су имали забаву глеллајући како се сам браним пред четворицом бесних хитлероваца. Било је моје велико разочарање глелати како, поред недавне пропасти војске и државе, завелени Словенци наседају немачкој пропаганди...

Идућег дана пошао сам у дућан да се снабдем. У дућан упале немачка патрола: „Ви сте Иво Черин?" — „Да!" — одговорим. Одведо- "е ме на жандармеријску станицу. Од мог маштања не остале нгапта. Ту сам затекао оца и сестру које су истовремено ухапсили, а још с'у доводили неке грађане. То је било 28. априла 1941. Са свих страна стизал" с'у нови хапшеници. Одвели су нас у цељске затворе.

Ппоралици су спискови пете колоне и Гестапоа. Кога су хапсили и затварали? Све оне који су се било кад експонирали против Немаца...

На нама су се нжнвљавали Немци, а посебно домаћи петоколонаши. Саслушаваља, батине и друга физичка малтретирања рећали су се сваки дан. Највише смо настрадали ми млади. У нама су хтели, већ првих дана, убити сваку помисао на неки отпор и са багинама улити нам страх и поштовање за велику Немачку. И старији нису били поштеђени. Гестапо и домаћи Немци знали су свој занат и ту су га изводили у пракси...

Крајем јуна премештени смо у логор у Марибор, у бивше касарне. Да се нисам бојао за оца, сестру и мајку, које су исто тако довели у логор, сигурно бих почео неку осветничку борбу на свој начин. Бар тако сам о томе маштао.

Опет збор у дворишту касарне. Прозивање и извођење у групе. Са собом смеш да понесеш личне ствари до 20 килограма тежине и ио 500 динара по глави породице. Све друго узимају Немци. Стрпали су нас у воз на коме су сви прозори били премазани кречом. У првом вагону оружана пратња и воз креће у непознато. Било је то јула 1941. године...

Приликом утовара разбио сам прозор и тако смо могли посматрати куда крећемо. Када смо прошли Цеље, па Зидани Мост у правцу Загреба, сви смо одахнули. Значи на југ! Ако је тако, онда је, ипак, добро. Претовар у Босанском Броду и правац Сарајево, а онда даље према Ужицу.

Ја, као младш од двадесет година нисам целу ствар узимао тако трагично, али оца је све то срушило. Први пут у животу видео сам да плаче: „Толике године сам се мучио да вам нешто створим, и опет сам остао голнх руку. Већ други пут ме Немци уништавају“.

Прелазимо у Србију. На иеким већим станицама скидају Немци групе наших људи, а ми крећемо даље. Долазимо у Младеновац. Још нас има двадесетак породица. Ту нас Немци скидају са воза и предају средским властима.

Скупило се ту доста народа. Људи нам прилазе, грле нас и теше: „Не брините, само да смо живи и здрави. Поделићемо оно што имамо, биће леба и за вас. Браћа смо. Исте смо крви и исте судбине“.

Биле су то велике речи братског народа, речн великог срца. Те речи обистиниле су се већ првога дана, када су нам људи дали привремену кров над главом, нахранили нас и примили као своје.

После неколико дана извршен је распоред свих Словенаца — избеглица. Неки су остали у вароши, неке су примили у своје куће сељаци околних села. Наша породица била је распоређена у Ковачевац, а примио нас је Драга Јевтн, општински деловођа. И њих је у кући било доста, па ипак, нашло се места и за нас. Јевтн су са нама поделили и кров и огњиште и помогли нам у свему да се некако снаћемо и обезбедимо. Чика Драга се није само бринуо за нас, бринуо се и за остале Словенце у Ковачевцу и организовао смештај и исхрану, а после је бринуо и о избеглицама из Хрватске. И њих је било у Ковачевцу, и го више породица.

Почела су прва упознавања. Старији са старијима уз чашнцу ракије у сеоској кафани Белог Новића, а ми млади на „Великом бунару“, или недељом у црквеној порти. Било је много распитивања, ко смо, одакле смо, и како смо стигли. Већ првих дана створило се другарство и поверење. Свуда сам био радо примљен.

Тако сам упознао Божу Дамњановића, браћу Снмић — Жарка и Муту, па и друге. Баш тим друговима морам бити највише захвалан што сам благовремено кренуо путем НОП-а...

Божа Дамњановић је био први који ми је отворено пришао. Упућивао ме је у догађаје, тумачио НОП и улогу КПЈ... На везу ме је узео Живота Ивановић — Цебак који ми је давао већ и прве задатке...

Поред те активне везе и рада у Ковачевцу, одржавао сам везу и са Олгом Врабич — Надом, апотекарком, која је радила у Младеновцу у Бодијевој апотеци. Њу сам знао још од пре рата, као и њезиног брата Јанка, студента медицинске. Њихову сестру Миру, лекарку,

и њеиог мужа, др Колина, нисам познавао од раније. Они су сад живели у Кораћици, под Космајем.

Преко Олге сам организовао изношење санитарског материјала. Ту сам упознао и Виктора Прегеља, који је радио у фабрици цакова као књиговођа. Знао је да већ активно радим и зато ми се поверио ко је и шта је. Прегељ је био комуниста и учесник револуције у Шпанији. Био је поручник Интернационалне бригаде. О самом себи више није рекао. Тражио је да се и ја запослим у фабрици. Тако су се моје везе прошириле. У фабрици ме Прегељ задужио да укључујем омладину у НОП, по принципу гројке, и да скупљам корисне информације о Немцима и домаћим слугама — четницима, љотићевцима, недићевцима итд...

Жарко Симић ми је давао задатке да радим и међу Словенцима у Младеновцу и осталим селима, да их оријентишем и укључујем у НОП. Користио сам сваку прилику, а нарочито када су се они састајали, и то на пијаци у Младеновцу. Можемо рећи да су се поред мене и остали Словенци брзо снашли, да их је нова средина прихватила као своје, да је НОП и у њима нашао своје симпатизере, сараднике и активне борце у партизанским јединицама. Није то била моја заслуга. Све нас Словенце прожимала је мржња према окупатору и његовим слугама, и то је био главни мото који нас је водно на пут НОП-а. Знали смо да је борба КПЈ и свих народа Југославије за ослобођење и наша борба и наша дужност.

Нико од Словенаца са подручја среза Младеновац није био на страни окупатора. Све више и више укључивали су се у Покрет. Организација КП знала је и нас да укључи.

Било би нескромно да поред великих жртава које је у НОБ-у дао братски српски народ помињем и жртве које су дали Словенци — избеглице, а било их је. Српски народ их није заборавио!

На састанку омладине у ливадама села Граница био сам примљен у СКОЈ. Примео ме Жарко Симић. То је било новембра 1941. Био сам поносан што сам у редовима оних који су до сада дали НОБ-у много више од мене.

Долази 1943. годнна. Акција Специјалне полиције у Младеновцу и околним селима: хапшења, затварања, стрељања. Очекивали смо да ће и нас похапсити. Решимо одмах да кренемо у партизане. И преко ноћи — Олга Врабич, Виктор Прегељ и ја — отишли смо у Космајски одред. После краћег времена, Прегељ и ја отишли смо у Шумадију, док је Олга остала са Космајцима.

Постао сам митраљезац у рудничкој чети Шумадијског одреда. Добили смо и партизанска имена. Прегељ се звао „Тојо“, а ја „Петра Словенац“, па ме сви ратни другови познају само по том имену. Прегељ ваљда никоме није рекао да је био у Шпанији, или му то никада нису веровали, те је остао као борац све до преласка у Саниак, где смо као Прва шумадијска бригада дошли у састав Друге пролетерске дивизије. Ту је нашао другове из шпанског рата, и тек тада су сви сазнали кога су имали у својој средини.

У Првом шумадијском батаљону, званом „Челик батаљон“, били смо и ми Словенци: Мира Врабич, лекарка, рођена сестра Олге Врабич, њезин брат Јанко, студент медицине, иначе комесар чете, Виктор Прегељ и ја. Као митраљезац био сам неко време пратилац команданта Главног штаба НОБ Србије...

У Јулију је тада изгинуло три четвртине бораца Прве шумадијске бригаде. Међу погинулим јунацима била су и тела Јанка Врабича и Виктора Прегеља. Пали су далеко од својих кућа, али у заједничкој борби за исту ствар...

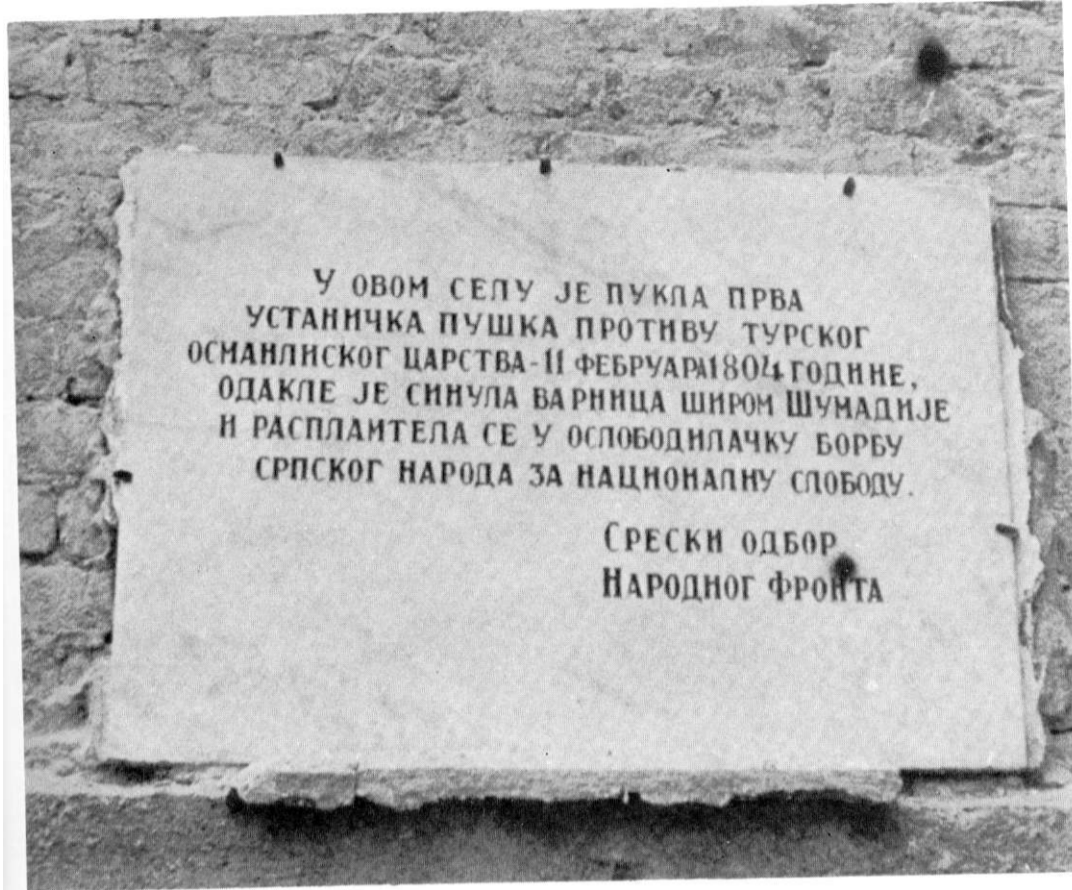
Ао краја живота остаћемо дужни много братском српском народу, за све оно што су за нас Словенци — избеглице учинили. Кроз те ратне године и збивања родило се такво братство и јединство које никаква сила не може разбити." (Кика Д. М. исто стр. 390—402)

²⁷ Сећање Николић Михаила Бранка из Малог Пожаревца.

²⁸ Двадесет другог јуна 1941. стајала сам на огради свога дворишта у Младеновцу када је наишао Мија Обрадовић. Сав је сијао од среће. Тога дана смо сви, први пут после 6. априла, поново били пријатно узбуђени. Веровали смо да је крај рата на помолу и да ће Руси целу ствар завршити за неколико месеци. Први пут од капитулације, тога дана сам дрско погледала у очи неког немачког официра који је становао у нашем суседству. Мија је ишао као на крилима. Разговарали смо само неколико минута. Рекао ми је да ће опет навратити и да ће сада бити пуно посла.

Тако је и било. Већ после неколико дана започео је мој организован политички рад. Мија ми је давао врло кратке инструкције: да окупљам другарице са којима треба читати разне материјале и упознавати их са вестима; да организујем прикупљање прилога за партизана који су већ почели да се окупљају на Космају, и го у новцу, одећи, обући и сл.чн.

Почели смо да радимо. Девојке су сашпле и ЗАСТАВУ ЗА КОСМАЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД и изрезале много петокраких звезда од црвене чоје за партизанске шајкаче...". (Кика Дамњановић-Марковић, *Ја и моји ратни другови*, „Слобода", Београд, 1978, стр. 23).

Спомен плоча на згради Основне школе у селу Дрлупи

Споменик српским војницима погинулим у I св. рату на Космају

Село Рогача, Коемај, у овој цркви је сахрањен војвода Јанко Катић, и остац српских војника Тимочке дивизије првог позива погинулих у Колубарској битци 1915. на Космају

Споменик палим борцима у ратовима 1912—1918. годинс у Младеновцу

Здравко Кандић из Рогаче, погинуо 1941.
код Раље у борби против немачких трупа,
као војник ЈВ

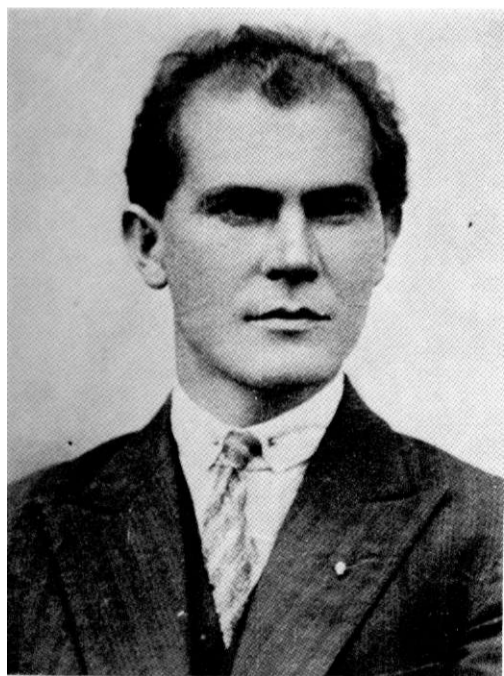
Душан Васић из Рогаче, погинуо 1941.
Раље у борби против немачких трупа,
војник ЈВ

Филип Кљајић-Фића, члан Главног штаба
НОП за Србију

Драгослав-Дража Марковић, партијски
руководилац Космајског одреда 1941.

Проф. Милутин Тодоровић, први коман-
дант Космајског одреда

Андрија-Андре Хабуш, инструкгор ПК
КПЈ за Србију

Владислав Илић-Шуца, борац Космајског одреда, носилац Партизанске споменнице 1941.

Ратко Јевић из Дрлупе, борац Космајског одреда

Милан Милисављевић-Жућа, командир Младеновачке чете Космајског одреда

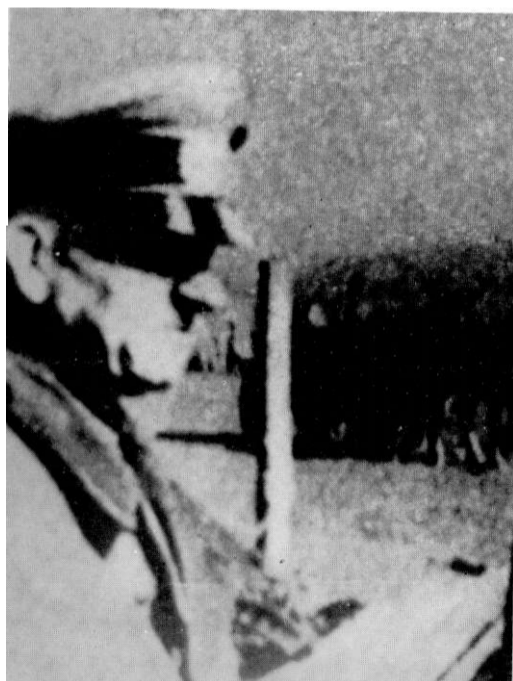
Нафтали Демајо, борац Космајског О/

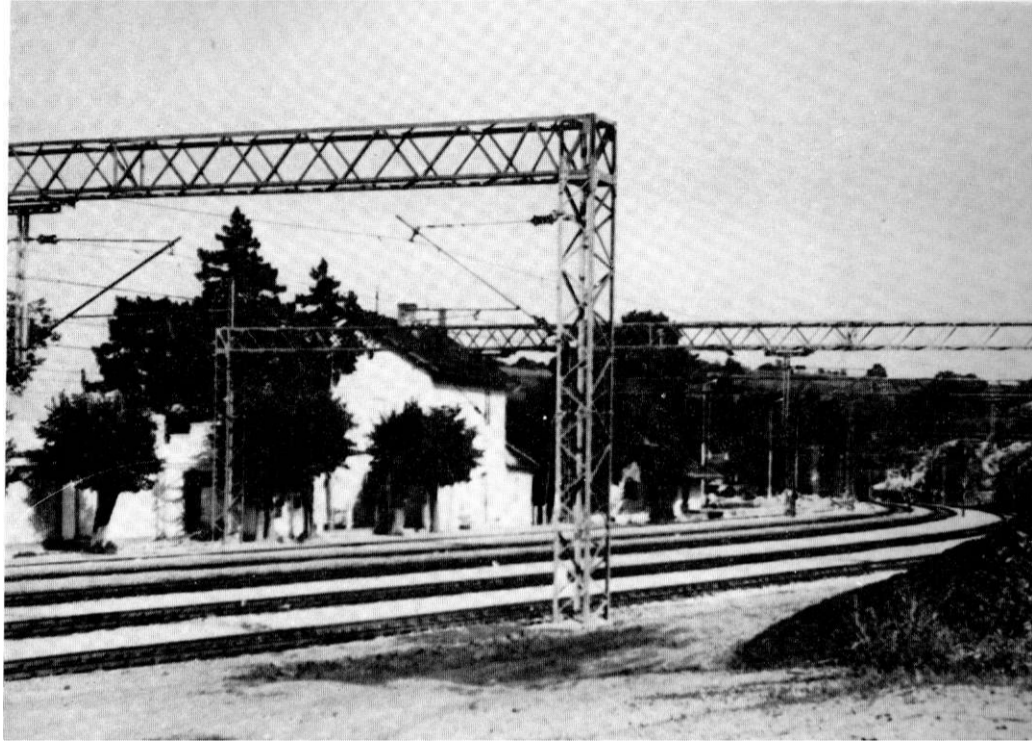
Бурђе Јоцић-Бидо из Поповића, курир
Космајског одреда

Миладин Ивановић, водник Космајског
одреда, носилац Партизанске споменице
1941.

Немачки генерал Фридрих Штал, коман-
дант „Подухвата Космај“ (Акција Баден),
односно блокаде Космаја августа 1941. го-
дине

Железничка станица Раља

Железнички мост (виадукт) код Раље, на прузи Београд—Младеновац—Ниш, који су
Космајски партизани минирали 24/25. јула 1941 године

Споменик у шуми Петроњак код Дражња, где је августа 1941. године, формиран Гро-
чанско-подунавски одред

Виторка Живановић, омладинка из Мало! Пожаревца, борац Космајског одреда

Бора Животић—Бора Жабац из Вуча Смедерево, командир Грочанско-подугске чете Космајског одреда

Милева Јовичић Драгица-Белка, борац Космајског одреда, носилац Партизанске споменице 1941.

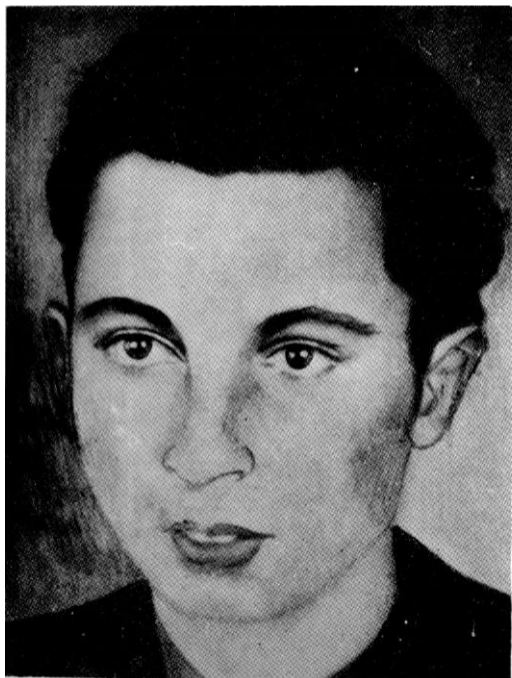
Јосип Ивановић-Јоца, комесар Грочан-подунавског одреда

Радмила Радојковић-Мара из Луњевца, носилац Партизанске споменице 1941.

Др Бура Мештровић, начелник санитета Космајског одреда, носилац Партизанске споменице 1941.

Бранимир Аксентијевић-Брана, учитељ, комесар чете Космајског одреда

Тихомир Чолић-Баца из Поповића, носилац Партизанске споменице 1941.

Иван-Ива Трифуновић, учитељ из Лисовића, борац Космајског одреда

Мирјан-Маре Василић, борац Космајског одреда, носилац Партизанске споменице 1941.

Чедомир Ранковић учитељ, борац Космајског одреда

Милорад Боршевић — Миле Брпца иаца, борац Космајског одреда

Богољуб Д. Петковић из Барајева, борац
Космајског одреда

Милосав Д. Ивковић из Барајева, борац
Космајског одреда

Иштван-Стеван Лакаи Гига, борац Космај-
ског одреда

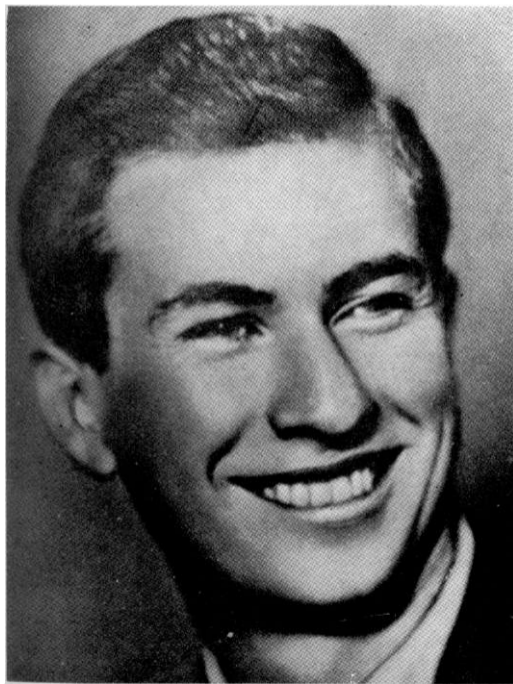
Давичо-Еди Исак, борац Космајског одреда

Бранислав Недељковић из Губеревца, борац Космајског одреда

Радомир Спасојевић из Губеревца, борац Космајског одреда

Миодраг Вуковић — Миле Сељак, студент из Барајева, борац Космајског одреда

Максим-Маки Штерњић, студент медицине, борац Космајског одреда, носилац I тизанске споменице 1941.

Вукосава-Вуја Ољача-Гегледи, борац Космајског одреда

Зора Чаленић, кројачка радница из Надаља, Бачка, борац Космајског одреда

Зливера Вањек, студент из Београда, борац Космајског одреда

Олга ЈовиН-Плава, службеник из Београда, борац Космајског одреда